

ODBOR ZA IZDAVANJE 8. KNOU BRIGADE

HAMDIJA OMANOVIC (predsjednik), SABO DELIĆ, DHAGO DRLJAČA,
ZIVAN GOLUBOVIC, SERIF CAVKIC, MIRKO ČAZIC, MISO PUHAČA,
RAHMIJA KADENIC, ĐURO BALABAN, BOZO PASIC, FUAD OMANO-
VIC, STEVO KOMADINA, MEHO OMERHODŽIĆ, MILAN INDIC, SU-

LJO ŽUNIĆ, JOZO ŠTRBAC, STEVO TRTICA, DUSAN PEPIC (sekretar).

REDAKCIJA ZBORNIKA

RAHMIJA KADENIC (predsjednik), ĐUKAN MATIJEVIC (sekretar), IZUDIN
CAUSEVIC, LUKA GRBIC, HASAN CETIC, HAMDIJA OMANOVIC, MICO
STANKOVIC, NADA ŽIVICNJAK MOSTIC, MOMČILO KALEM (urednik)

OSMA KRAJIŠKA NOU
BRIGADA
RATNA SJEĆANJA

U SUFINANSIRANJU SU UČESTVOVALE SKUPŠTINE OPSTI-
NA BIHAĆ, CAZIN, VELIKA KLADUŠA, BOSANSKA KRUPA,
ZENICA I TRAVNIK.

BEOGRAD, 1982.

I z d a v a č

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD

Načelnik ĐORĐE STANIĆ, pukovnik

**RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI
JUGOSLAVIJE**

KNJIGA DVESTA ČETRDESET TREĆA

ZBORNIK SJECANJA

UREĐIVAČKI ODBOR:

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsjednik, članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DŽUNOV, ĐAKO PUAC, general-pukovnik, ŽIKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELJKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIC, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, MILAN DALJEVIĆ, general-potpukovnik, SVETOZAR ORO, general-major, AUGUST VRTAR, general-major, MIŠO LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET ĐONLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUĆAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik — glavni i odgovorni urednik.

UREDNIK

ESAD TIHIĆ, pukovnik

TITO KRAJINI I KRAJIŠNICIMA

Meni je neizmjerena čast i osjećam veliku radost što vas mogu pozdraviti u ime Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije. Odavno smo već zajedno, odavno mi je bila želja da vas vidim ovako na okupu kao danas. Mi smo došli u Bosansku krajinu sa braćom Srbima i Crnogorcima, da se zajedno sa vama borimo i uništimo neprijatelja i oslobodimo narod u cijeloj Krajini.

Mogu reći da sam bio iznenađen ali i ponosan što ste vi, dostojni sinovi vaših junačkih predaka, ostali na svojoj rodnoj grudi i borili se tako uporno za slobodu svog nepaćenog naroda. Mrski neprijatelj je htio da istrijebi sve Srbe u Bosni i počeo je od Krajišnika. Vi ste se digli na ustanak skoro goloruki, osvajali ste u borbi oružje koje i sada imate i na taj način vi ste spasli srpski narod u Bosanskoj krajini od pokolja i zvjerstva neprijatelja. A šta bi bilo da niste uzeli puške? Tijela vaših sestara, majki i drugarica, vaše djece, punila bi jame i bosanske gudure.

Ali, stvar nije samo u tome. Vi ste postigli velike pobjede i uspjehe u borbi, vi ste svojom borbom zadivili cio svijet. Vi ste znali da razlikujete krivce od nedužnih, vi ste znali da odvojite krvnika Pavelića i njegove ustaše od poštenog hrvatskog naroda — i to je takođe jedna velika vaša zasluga u današnjoj borbi. Svi naši narodi danas čvrsto stoje u bratskoj zajednici i zato se uspjesi i postižu.

Drugovi i drugarice! Mi smo u našoj oslobodilačkoj borbi imali jake neprijatelje — okupatore i njihove us-

* Iz govora na smotri četvrte krajiške divizije u Jesenici 7. januara 1943.

taške i nedićevske sluge, ali mi smo dobili još jednog opasnog neprijatelja u licu Draže Mihailovića i londonske izbjegličke vlade. Ovi neprijatelji unijeli su razdor u redove jednog dijela boraca za slobodu, u redove naroda Crne Gore, Hercegovine, Bosne itd., i povelili ih na krivi put službe okupatorima, krvnim neprijateljima naših naroda. Međutim, većina poštenog naroda nije pošla za njima i ona se danas bori protiv okupatora i njegovih pomagača. I šta se dogodilo? Mi smo pobjeđivali i vanjskog i unutrašnjeg neprijatelja.

Drugovi i drugarice! Mi se danas ne borimo samo za uništenje fašističkog osvajača, već i za našu srećniju budućnost. U Krajini nema čovjeka koji bi želio da se povрати ono što je bilo. Mi danas lijemo svoju dragocjenu krv da iz nje procvjeta srećnija budućnost za naša buduća pokoljenja. Mi smo pokoljenje koje pati, ali mi smo ti koji našim potomcima stvaramo bolji i srećniji život.

Narod je stvorio svoju vojsku, da mu ona ostvari mir zauvijek. A to će biti samo onda ako sa narod i dalje bori i ako zadrži vlast u svojim rukama. Mi nećemo nikada dozvoliti da se ikada povrate na vlast oni tipovi, koji će naše sinove i kćeri bacati u nesreće, ratove — za svoje sebične interese.

Mi imamo pred sobom još teških borbi, ali najteže smo prošli. Fašizam osjeća da mu idu zadnji dani i u svom bijesu on će sve pokušati. Ali mi ćemo ga pobijediti. Mi ćemo na njegovim kostima stvarati našu budućnost, nove gradove i sela, naša će zemlja procvjetati. I vi nećete pustiti pušku iz ruku dok to ne bude ostvareno.

*

Prolazeći kroz Podgrmeč, ja nisam vidio popaljenih kuća, a to je veliki rezultat vaše borbe da sačuvate svoje gole živote, svoja sela i domove. Ja sam uvjeren da ste vi spremni da oslobodite i pomognete ostale krajeve naše zemlje, da pomognete Srbima, Hrvatima i ostalim našim narodima, da na svojim popaljenim domovima, da na zgarištima izgrade nove domove i bolji i srećniji život.

Drugovi i drugarice! Radostan sam što mogu da vidim vašu ogromnu ljubav i povjerenje prema našoj Na-

rodnooslobodilačkoj vojsci, prema našem velikom savezniku — Sovjetskom Savezu. Ja vam kažem da niko nije pokazao toliko požrtvovanje i ljubav prema ovoj našoj borbi kao vi. Ja gledam vaše žene kako iznose i poklanjaju svoje rukotvorine, koje su one radile uz svjetlost lojanica. Recite mi, drugovi, koja je armija doživjela tako nešto u našoj zemlji, osim naše? Tako jedinstvenog bloka fronta i pozadine nikad nije bilo u historiji naših naroda. A to je veliki zalag za našu pobjedu.

Pozivam vas danas da se ne date zavesti ni od koga, a najmanje od onih kojih nigdje nije bilo onda kada su naše narode klali, ubijali, pljačkali i palili nam kuće i ognjišta. Gdje su bila onda ta gospoda, kada je ustaški nož klao našu djecu, žene, sestre, majke i očeve. Oni su pobjegli sramno u London i druge zemlje, a narod je ostao sam sa svojom sudbinom. Našem narodu oni više nisu potrebni. Naš je narod znao da se sam bori i pobjeđuje u najtežim danima svoje historije, pa će znati da bez njih sobom i upravlja kad uništi svoje neprijatelje.

FORMIRANJE OSME KRAJIŠKE BRIGADE

Oslobođenje Bihaća i Cazinske Krajine snažno su djelovali na daljni razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji. Stvorena je velika slobodna teritorija, »Bihaćka republika«. U toku postojanja Bihaćke republike dogodili su se veoma krupni istorijski događaji.

Izvjesno je, obzirom na proteklo vreme, da je danas, sjećanja iz tog bogatog istorijskog perioda teže obuhvatiti i kazivati šta se sve zbivalo i zbilo onih istorijskih dana 1942. godine, kada su Bihać i Cazinsku Krajinu oslobodile jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Tada su u Bihaću ili u njegovoj neposrednoj okolini stalno boravili Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ i drug Tito. Sve je to odlučujuće uticalo na dalje širenje i jačanje našeg pokreta kroz masovno učešće naroda ovih krajeva u narodnooslobodilačkoj borbi. Članovi Centralnog komiteta i drug Tito su direktno pružali pomoć i lično učestvovali u brojnim aktivnostima. To je doprinelo bržim promenama političke situacije i raspoloženju naroda. Nastupio je revolucionarni polet u ovom kraju kakav se do tada nije mogao ni zamisliti. Bihać je bio centar iz kojeg se rukovalo oružanom borbom i narodnooslobodilačkim pokretom u čitavoj zemlji. U tim uslovima održano je i istorijsko zasedanje AVNOJ-a koje je imalo izvanredan uticaj i na ovaj kraj. Govoreći na Pr-

vom zasjedanju AVNOJ-a drug Tito je rekao: ... »Rezultat dugotrajne, teške i krvave borbe — nejednake borbe, jer smo mi u borbu stupili skoro goloruki — rezultat te borbe jeste i to što mi danas imamo mogućnost da se ovdje sastanemo, da stvorimo jedan organ, jedno tijelo koje će zajedno sa Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima, podupirati našu borbu, organizirati pozadinu, organizirati politički i ekonomski našu razrušenu zemlju — ukoliko se to u ovim prilikama može učiniti, da bismo ovu tešku borbu mogli dovesti do pobjedonosnog svršetka.«¹

Tada se narodnooslobodilačkoj borbi potpuno pridružio i Nuriya Pozderac bivši građanski političar i narodni poslanik, senator i ugledna ličnost među bosanskohercegovačkim muslimanima a naročito u Cazinskoj krajini.²

U celom ovom kraju nastupila je i po selima oštija politička diferencijacija. Bihać, Cazin i Velika Kladuša su u velikoj većini bili uz narodnooslobodilački pokret. Iz tih krajeva su se već kroz mesec dana dobrovoljno javili u našu vojsku 422 omladinca i omladinke.³

Prvo oslobođenje Cazina i visoka politička svest boraca 3. bataljona 1. KNOPO njihov odnos prema stanovništvu većinom muslimanskom, stvarali su političku bazu za daljnu aktivnost. Njihovo držanje je odjeknulo po cijeloj Cazinskoj Krajini. Time se može i tumačiti činjenica, da je novembarskih dana kada je oslobođen Bihać i cijela Cazinska Krajina ostalo skoro cjelokupno stanovništvo na našoj teritoriji, bili to Muslimani ili Hrvati i nisu napustili svoje domove, osim što je sa neprijateljem otišao zanemarujući broj ljudi i žena ili je oteran silom.

¹ Tito — Vojna djela knjiga I strana 282.

² Prvo i Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Prezidijum Narodne Skupštine FNRJ, Beograd 1953, str. 63.

³ Izvještaj OK KPJ za Bihać—Cazin od 4. januara 1943. godine upućen Oblasnom komitetu KPJ za Bos. Krajinu. Arhiva Istorijskog odeljenja CK SRBIH, Sarajevo.

Promene u korist narodno-oslobodilačke borbe, naročito kod Muslimana nastale su kao rezultat narasle svesti i uverenja u pravednost naše borbe, zatim snage NOV i POJ i postizanja značajnih pobjeda a posebno politike bratstva i jedinstva koja se svugde u praksi osećala. Mase su se prisećale još svežih zlodela ustaša nad srpskim stanovništvom a sada već i nad muslimanskim i hrvatskim, naročito u gradovima, kao i zlodela četničkih elemenata puna muslimanskim stanovništvom saznalo se i za sporazum četnika i Nemaca sklopljen u maju 1942. godine u Banja Luci.

POLITIČKA AKTIVNOST NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Intenzivna politička aktivnost počela je odmah po oslobođenju ovih krajeva, a došli su do punog izražaja poslije formiranja narodnooslobodilačkih odbora i masovnih političkih organizacija; uspjesi su postizani zahvaljujući upornoj borbi članova KPJ-e i SKOJ-a i drugova i drugarica koji su radili u narodnooslobodilačkim odborima, komandama područja i mjesta, Antifašističkom frontu žena i omladinskim organizacijama. Ziva riječ, lični primjer učinili su svoje.

Za 86 dana koliko je bila slobodna Cazinska Krajina i Bihać formirani su narodnooslobodilački odbori: u Bihaću svi seoski i dva opštinska narodnooslobodilačka odbora. U srezu Cazin izabran je sreski odbor od 30 članova na čelu sa Nurijom Pozdercem, dva opštinska i svi seoski narodnooslobodilački odbori. Svi odbori su primili na sebe veoma krupne zadatke. Od političke aktivnosti do obezbeđenja materijalne baze, uključujući tu i otvaranje i održavanje osnovnih škola, obezbeđenje bolnica, obezbeđenje vojno-političkog kursa u Czinu, razvijanje trgovine (otvorena tri nedeljna sajma) — Cazin, Tržačka Raštela i Velika Kladuša, snabdijevanje sa ishranom naših jedinica itd. Sve te zadatke odbori su vrlo efikasno izvršavali, ulažući ogroman trud i napor. Bilo je dosta i nepismenih odbornika, ali su uložili veliku volju da izvrše zadatak kojega su dobili. Narodnooslobodilački

odbori su i u ovom kraju izvršili snažnu mobilnost i odlučnost mjesnog stanovništva, da sami sebi obezbeđuju bolji i slobodniji život. Oni su preko raznih akcija dalje razvijali i učvršćivali politiku bratstva i jedinstva naših naroda. To se osjećalo na svakom mjestu. Bilo to na sastanku, na radu, na priredbi ili bilo gdje. Oni su zaista izvršili svoj zadatak.

Rad sa omladinom u Cazinskoj krajini bio je od osobitog značaja. Oduvijek se u ovim krajevima omladina držala po strani. Ona se nije usuđivala da bilo šta kaže, a da i ne govorimo o mogućnosti nekih ozbiljnijih akcija. Sto su i kada su stariji rekli tako je moralo biti. Sada se situacija potpuno izmjenila i omladina je počela da živi aktivnim političkim životom. Već u drugoj polovini decembra 1942. godine u ovim krajevima postoje tri opštinska, 1 sreski i 40 seoskih odbora sa 1711 članova, zatim pionirske organizacije i u gradu i u selu sa 1080 pionira⁴. Javljaju se i prvi dobrovoljci. Od prijavljenih dobrovoljaca na vojno-političkom kursu bilo je 163 omladinca i omladinke od toga: 81 Musliman, 53 Hrvata i 27 Srba⁵. Pored toga postojao je i drugi vojno-politički kurs kojeg je pohađalo 146 omladinaca i omladinki⁶.

Zena u ovim krajevima bila je skoro potpuno obespravljena. Ona je imala i pravo i dužnost da radi i rađa decu. To je sve. Ona se nije mješala sa muškarcima van svoje kuće. Ženska djeca su rijetko pohađala osnovnu školu. To je trebalo sada suzbiti. Trebalo je ženu, aktivirati. I počeo je polako proces otkravljanja. Žene su počele da se uključuju u rad. Bilo je tu niz poteškoća, ali išlo je. U ove krajeve upućeno je na politički rad nekoliko drugarica iskusnih boraca i političkih radnika (Vahida Maglajić, narodni heroj, Jela Aralica-Kadenić, Zum-

⁴ Izvještaj OK KPJ za Bihać — Cazin od 4. januara 1943. god.

⁵ Izvještaj OK KPJ za Bihać — Cazin od 4. januara 1943 god.

⁶ Pismo Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu od 3. XII 1942. godine — Stab 4. krajiške udarne narodnooslobodilačke divizije — Arhiv CK SRBiH.

ra Cejvan-Tešanović i druge) koje su dale značajan doprinos aktiviranju žena Muslimanki u Cazinskoj Krajini. Počele su se stvarati organizacije AFZ-a. Žene su se sve više oslobađale. One su vrlo brzo postale aktivne i to je još više ustalasalo narod ovog kraja.

Dolazak većeg broja članova CK KPJ, članova AVNOJ-a, a u prvom redu vrhovnog komandanta druga Tita u Cazin i Cazinsku Krajinu, zborovi na kojima su govorili drugovi: Tito, Čiča Janko (Moša Pijade), dr Ivan Ribar, Ivo Lola Ribar, Nurija Pozderac, Simo Milošević i drugi visoki ratni vojni i politički rukovodioci, ubrzali su proces preorijentacije i ne samo pasivnog iščekivanja nego i aktivnog uključivanja u narodnooslobodilački pokret da se zajednički bore za svoje bolje sutra.

Dolazak druga Tita u Cazin, njegov govor na zboru pred više hiljada ljudi i žena, njegove tople, ali odlučne riječi, (na tome zboru je prvi put rekao da se zove Josip Broz i da je radnik, Hrvat iz Zagorja) i da se svi poštjeni građani i Hrvati i Muslimani i Srbi moraju zajednički boriti za zajedničku stvar, za svoju slobodu, učinio je, moglo bi se reći, odlučujući uticaj na još uvijek dobar broj kolebljivaca. Političko stanje na terenu bilo je svakim danom sve bolje.

Drug Moša Pijade — Čiča Janko u svom izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ iz decembra 1942. godine, između ostalog piše .. radi toga, i na savet ljudi koji dobro poznaju prilike na terenu i mentalitet toga sveta, ja sam, iako se akcija za prikupljanje dobrovoljaca, nastavlja i to uspešno, izdao naredbu da se u roku od 6 dana preko NO odbora popišu svi muškarci od 18 — 45 godina starosti i da im se saopšti da budu spremni da na poziv pođu u Narodnooslobodilačku vojsku.⁷ I dalje: .. Treba vrlo mnogo političkog rada, mnogo razgovora i konferencija, treba kod većine koja nije protiv NOB-e, stvoriti povjerenje u naše vlasti, treba im uliti uvjerenje da

⁷ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom II knjiga 7 dokumenat br. 18, str. 42.

^Muslimanima nema spasa osim na našoj strani, što im nije teško dokazati kako se to pokazalo i na održanim zborovima.⁸

KOD VRHOVNOG KOMANDANTA

Nastalu situaciju u novooslobođenim krajevima najbolje je ocijenio vrhovni komandant drug Tito. On je smatrao da je nužno što više mladića i djevojaka sa ovog područja naoružati i preko njih, narod ovoga kraja za uvijek vezati za narodnooslobodilački pokret. Ocijenio je da je najbolji put, pored upućivanja ovih mladića i djevojaka u razne jedinice (I i II krajišku, I proletersku brigadu i još neke, formirati jednu brigadu koja bi imala izvjesno obilježje ovoga područja. Košta Nad⁹ pozvao me je da dođem u VS kod Vrhovnog komandanta, iako živim skoro dva mjeseca u istom gradu u kojem živi i radi Vrhovni komandant, iako sam već više puta bio s njim u neposrednom susretu i kada sam mu predao raport kao komandant mjesta u Bihaću, prilikom njegovog dolaska u Bihać i kada sam primio uputstva za rad kao komandant mjesta, kada me je pozvao u vezi stupanja Nurije Pozderca u NOP, kada sam kao član Okružnog komiteta KPJ za Bihać i Cazin vodio veliki zbor u Cazinu, kada sam ga proveo kroz Cazin i davao neke odgovore na postavljena pitanja, pa i u raznim drugim prigodama, ipak me je obuzeo neki prijatan osjećaj što idem kod vrhovnog komandanta druga Tita.

Dvadeset i treći decembar 1942. godine ostaće mi u stalnom sjećanju, ne samo radi formiranja brigade i što sam ja postavljen za komandanta te brigade, što mi je svakako činilo posebno zadovoljstvo i, ne samo radi činjenice da se formiranjem brigade odaje priznanje — cazinskoj krajini, njenom opredjeljenju i najkonkretnijem vezivanju za narodnooslobodilački pokret što me je radovalo, nego najviše radi one bliskosti koju sam osjetio u susretu sa Vrhovnim komandantom, radi riječi koje je

⁸ Isto.

⁹ Košta Nad komandant Prvog bosanskog korpusa.

tada uputio narodu cazinske krajine, radi misli koje su išle tako daleko, radi svega onoga što je tom prilikom rekao i o situaciji u svijetu i kod nas i na cazinskoj krajini i šta znači cazinsku krajinu vezati za NOP.

Sve je to govorio jasno, jednostavno, očinski, tako da sam se i ja sasvim oslobodio i počeo iznositi i svoja mišljenja. Na kraju razgovora drug Tito je dao neka uputstva oko formiranja brigade, njenog lociranja, zadataka i kadrovskih rješenja. Tada mi je saopštio da sam ja postavljen za komandanta brigade koja će nositi naziv Osmo krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Na odlasku drug Tito je još jednom podvukao značaj političkog rada u novoformiranoj brigadi i političkog djelovanja brigade u Cazinskoj krajini i na kraju poželio nam uspjeh u formiranju brigade i njen uspješan borbeni put.

Komandant Prvog bosanskog korpusa je sutradan dao potrebna uputstva i zadatke:

- odmah pristupiti formiranju brigade,
- u sastav brigade ulazi Treći bataljon Šeste krajiške brigade kao njeno jezgro,¹⁰
- sjedište štaba brigade privremeno u Cazinu,
- štab brigade će se odrediti naknadno. Za sada je postavljen komandant,
- brigadu po njenom formiranju razmjestiti u širem rejonu Cazin — Bužim sa zadatkom:
  - unutrašnje obezbjeđenje od ostavljenih ili ubačenih neprijateljskih grupa,
  - uvježbavanje vojničkog i starješinskog sastava,
  - obuku neobučениh u rukovanju oružjem,
  - politički rad u kraju gdje se jedinice brigade smjeste,
  - naredba za formiranje brigade izići će naknadno, ali nju ne treba čekati, nego odmah pristupiti priprema ma za njeno formiranje.¹¹

¹⁰ Treći bataljon je imao 4 streljačke i jednu prateću (mitraljesku) četu.

¹¹ Komandant korpusa je ove zadatke izdao usmeno komandantu brigade 24. decembra 1942. godine.

Zadatak je jasan. Jezgro brigade postoji. Treći bataljon šeste krajiške brigade čiji sam komandant bio sve do oslobođenja Bihaća imao je za sobom desetine borbenih dejstava u kojima se kalio i čeličio. Znao je za izvanredne uspjehe i njima se ponosio, ali je znao i za neuspjehe koji ga nisu demoralisali. To je bio bataljon iskusnih i hrabrih krajišnika poznatih iz borbi na Suhaći, Radiću, Bos. Krupi, Czinu, Srbljanima, Bihaću, Bos. Novom i mnogim drugim. U to vrijeme bataljon je bio raspoređen na liniji: Bužim, Otoka i Bos. Novi. Međutim, postavilo se pitanje kako formirati brigadu. Ljudstva osim Trećeg bataljona nije bilo. To znači da ga je trebalo tek prikupiti. To je bio jedini put.

U Czinu je formiran Vojno-politički kurs kojeg su pohađali omladinci i omladinke. Na kursu su se obučavali i vaspitavali u rukovanju oružjem (u to vrijeme samo puškom i puškomitraljezom), i ciljevima naše borbe, bratstvu i jedinstvu, ko su naši saveznici, šta je to fašizam itd. Ovaj kurs u trajanju od dvadeset dana već je završila jedna grupa, a u vrijeme formiranja brigade, na kursu je bilo 146 omladinaca i omladinki.¹²

S obzirom da su oni bili pri završetku obuke, rešeno je da se ova grupa sa kursa odmah uputi u novoformiranu brigadu. Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu i Stab prvog bosanskog korpusa se složio sa ovim traženjem. Slušaoci kursa (u ovoj grupi su bili svi Muslimani sa Cazinske Krajine), upućeni su u brigadu na raspored. Osim toga, upućena je i jedna kompletna četa omladinaca i omladinki (sve Muslimani i Hrvati) iz Bihaća i brojala 123 borca. U ovoj četi je bilo omladinaca, a naročito omladinki, koji nisu nikad uzeli pušku u ruku. S obzirom na to, morali smo, iako tek u formiranju, organizovati njihovu obuku.

U četi je bilo i rezervnih oficira bivše Jugoslavenske vojske i kao kuriozitet bivši komandir policije u Bihaću, pa je njima stavljeno u zadatak da, pored redovnih poslova — dužnosti, obučavaju one koji ne znaju rukovati

¹² Pismo Oblasnog komiteta KPJ za Bos. krajinu od 3. XII 1942. godine Štabu IV narodnooslobodilačke udarne divizije, Arhiva CKSKBiH.

oružjem. Iz te čete (sačinjavali su je radnici, đaci, studenti i nekoliko službenika), u borbama koje je brigada odlučno vodila, istakao se veći broj omladinaca i omladinki po hrabrosti, drugarstvu, inicijativi i izrasli u rukovodioce, komandire vodova, četa, obaveštajne oficire, intendante itd.

Štab brigade¹³ koji se smjestio u Cazin uspio je da 28. decembra 1942. godine djelimično formira brigadu koja se sastojala od četiri nepotpuna bataljona. Od toga dana Osmo krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada nosi svoj naziv. Ona će taj naziv nositi iz borbe u borbu kroz cijeli rat i u oslobođenoj zemlji sve do njenog rasformiranja.

Treći bataljon Šeste krajiške brigade sa svoje četiri čete postao je jezgro brigade, a prateća — mitraljeska četa postala je prateća četa brigade. Kada se brigada formirala njeno jezgro 3. bataljon 6. krajiške brigade se nalazio na prostoru Cazin, Bužim, Bos. Novi sa brojnim stanjem od oko 500 boraca. Štab brigade je shvatio da se popuna brigade ne može vršiti samo preko kurseva i gotovih četa. Trebalo je političkim radom kako je to Vrhovni komandant rekao komandantu brigade obezbijediti veći priliv boraca u brigadu sa ovog područja. Više od dva mjeseca intenzivnog političkog djelovanja u ovom kraju omogućio nam je, da kroz niz konferencija koje smo održali u selima Cazinske Krajine zajedno sa članovima Sreskog komiteta KPJ, Cazina, obezbijedi izvjesnu popunu brigade.

Rezultati popune i odziv omladine da stupa u novoformiranu svoju brigadu bio bi daleko veći da se brigada mogla zadržati duže na teritoriji Cazinske krajine. Ali, štab brigade dobio je naređenje da sa jednim bataljonom ostane u Bužinu, sa jednim bataljonom posjedne položaj u visini Bosanskog Novog na desnoj obali rijeke Une, a jedan bataljon da se prikupi u varošici Otoka, sa zadatkom da nastavi formiranje brigade i kontroliše zaposjednute položaje i pravce ispred sebe koji izvode zapo-

¹³ Komandant Hamdija Omanović, zamjenik komandanta Uroš Kukolj, politički komesar Avdo Čuk, zamjenik političkog komesara Blažo Đuričić je nešto kasnije došao, sekretar štaba Hasib Alajbegović.

sjednutim položajima. Stab brigade je ostao i dalje u Cazinu, kako bi mogao vršiti prikupljanje dobrovoljaca za popunu brigade.

Na smotri Četvrte krajiške narodnooslobodilačke udarne divizije Osmo krajiška brigada bila je u sastavu Četvrte krajiške udarne divizije¹⁴. U sastavu ove divizije bile su još tri brigade: Druga, Peta i Šesta krajiška brigada. Nekoliko dana se govorilo o potrebi održavanja smotre Četvrte krajiške narodnooslobodilačke udarne divizije. Cilj ove smotre bio je, između ostalog, da se vidi snaga divizije koja bi još više manifestovala jedinstvo naroda i vojske i jačala moral i vjeru u pobjedu, ne samo kod boraca ove divizije nego i kod naroda Bosanske krajine koji skoro dvije godine podnosi nadčovječanske napore da bi održao sebe u stroju vojsku ne žaleći ni truda ni materijalnih sredstava, pa ni svojih života. Na smotru je trebalo da dođe i vrhovni komandant drug Tito i da na smotri divizije i velikom narodnom zboru i govori. A onda, dobili smo naređenje da se brigada prikupi u selu Veliki i Mali Radić 6. januara 1943. godine. Smotra će se održati 7. januara 1943. godine u selu Srpska Jasenica.

Kada smo primili naređenje, dugo smo u štabu brigade raspravljali o mogućnosti njegovog izvršenja. Brigada je bila u fazi formiranja. Ona nije imala još ni svoju formaciju. Bilo je ozbiljnih poteškoća oko komandnog kadra. Sav potrebni kadar za brigadu trebao je dati bataljon koji je ušao u sastav brigade. Trebalo je vremena da komandiri četa toga bataljona preuzmu formiranje — organizaciju bataljona, komandiri vodova, čete, a deseteri da formiraju nove vodove. U takvoj situaciji i s obzirom na činjenicu da su bataljoni brigade bili na većoj udaljenosti jedan od drugoga, da je sve to bilo u procesu kretanja, da je te radnje i tokove bilo teško prekinuti, Stab brigade je odlučio da na smotru divizije ne ide sa cijelom brigadom nego samo sa jednom delegacijom od 15 boraca i starješinama na čelu sa komandantom brigade.

Kada je delegacija brigade stigla i javila se komandantu divizije, komandant brigade je odmah pozvan da

¹⁴ Komandant Josip Mažar — šoša, zamjenik komandanta Petar Vojinović, politički komesar Milinko Kušić.

dođe u štab divizije u selu Srpska Jasenica. Komandant divizije je oštro zamjerio komandantu brigade što nije došla cijela brigada. On je htio da se i delegacija vrati nazad. Nikakva objašnjenja nisu vrijedila. Brigada je morala doći pa makar i bez komandnog kadra. Komandant brigade se nije složio sa takvim stavom pa je i sam htio da se vrati. Najzad uz intervenciju drugih članova Štaba divizije riješeno je da delegacija ostane i da na smotri zauzme mjesto koje je predviđeno za brigadu.

Sedmog januara 1943. godine izvršena je smotra i održan veliki narodni zbor. Na smotri i zboru govorio je vrhovni komandant drug Tito.

Brigade su bile postrojene, čelom okrenute prema govnornici. Na desnoj strani, odakle je trebao da dođe Vrhovni komandant, stajala je delegacija Osme krajiške brigade, a zatim je bila postrojena Peta, Šesta krajiška i na lijevom krilu Druga krajiška brigada. U pozadini brigade postrojili su se prateći dijelovi divizije i pokretni dio njene pozadine.

Vrhovni komandant u uniformi od crne čoje. impozantan i krepak koračao je, odmjerenim, ali čvrstim korakom raspoložen i vedar, u pravcu postrojenih jedinica Četvrte krajiške divizije. Komandant divizije drug Soša¹⁵ komandovao je »Mirno«, a onda »Pozdrav na desno«. Po izvršenoj komandi uputio se u susret Vrhovnom komandantu. Stao je pred Vrhovnog komandanta visok, koščat, preplanula lica, čvrst i odlučan i predao raport. Vrhovni komandant je saslušao raport, pozdravio se sa Sošom, a zatim u pratnji druga Koste Nađa, dr Ivana Ribara, prote Vlade Zečevića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ Đure Pucara-Starog, Slavka Rodića i Ilije Došena izvršio obilazak postrojenih jedinica 4. divizije.

Komandant Osme krajiške brigade prvi je izašao pred Vrhovnog komandanta i raportirao mu o brojnom i moralnom stanju brigade. Kada je komandant brigade raportirao da brigada broji 972 borca deset dana poslije Naredbe o formiranju, Vrhovni komandant očigledno zadovoljan, smješeći se zapitao: »Zar vas već ima toliko«.

¹⁵ Josip Mažar — Šoša narodni heroj poginuo u borbi za Travnik 1944. godine.

Vrhovni komandant je obišao sve jedinice pa se uputio na govornicu. Kada je stao na govornicu, podigao je stisnutu pesnicu na čelo i pozdravio borce i starješine divizije sa: »Smrt fašizmu, drugovi«. Jedan mali tajac, a onda iz hiljadu grla zaorilo se gromko i snažno »Sloboda narodu«. To je bio otpozdrav Vrhovnom komandantu, boraca koji su izvršili toliko juriša, toliko žestokih borbi, izvojevali veliki broj izvanrednih pobjeda, izdržali natčovječanske napore, spremni na još veće napore i žrtve i uvijek sa svojim Vrhovnim komandantom sa svojim Titom u mislima, a eto do danas, do ovog časa nikada ga nisu vidjeli. A sada, on je tu među njima, pred njima, gledaju ga, nastoje da im se dobro ureže u sjećanje lik dragog im Vrhovnog komandanta, kojeg su najrazličitije zamišljali. Samo u jednom su se svi i uvijek slagali, da je Vrhovni komandant, hrabar, iskusan, mudar, pametan, plemenit, dobar vojskovođa i da voli svoj narod, te da ćemo pod rukovodstvom takvog čovjeka sigurno pobjediti.

Kada je Vrhovni komandant završio smotru na tribini je Osman Karabegović politički komesar Prvog bosanskog korpusa kratkim govorom pozdravio Vrhovnog komandanta a zatim je dao reč drugu Titu.

Kada je drug Tito završio govor još jednom se prolamio snažan pozdrav; iz hiljade grla čulo se »Tito, Tito«, »Živio drug Tito«, »živio naš Vrhovni komandant« itd. Poslije toga nastalo je slavlje kakvo se do tada ne pamti. Razdragana lica, suzne oči, grljenje, ljubljenje, pjesma, muzika, sve se to izmješalo i slilo u jedno do tada neviđeno oduševljenje, polet, snagu i odlučnost. Teško je opisati poslije toliko vremena šta je svaki od nas u tome času osjećao i doživljavao. Cijeli dan se veselilo i zabavljalo.

A onda, ponovo su se čule komande: »Prva četa, Drugog bataljona u stroj«, »Treći bataljon u stroj«, i dalje »Brigada mirno«, razlijegale su se komande komandira i komandanata. Veselja je bilo dosta. Vidjeli smo svog Vrhovnog komandanta. Mi smo ga vidjeli, ali smo ga i čuli. Borbe, naponi i žrtve nas tek očekuju. Treba izdržati, treba neprijatelja uništiti, ne dati mu mira u našoj zemlji. To su neposredni zadaci i vrijeme je da idemo na njihovo izvršenje. Padom mraka, brigade su se razilazile,

svaka u svom pravcu, na zadatke koje su brigade dobile od Štaba svoje četvrte krajiške divizije.

Kada se delegacija vratila, obišla je sve jedinice brigade i iznijela svoje utiske i objasnila zašto cijela brigada nije bila na smotri. Bilo je mnogo pitanja koja su se odnosila na Vrhovnog komandanta. Osjetili smo da je mnogima bilo vrlo teško i žao što nisu i oni bili na smotri i vidjeli i čuli druga Tita. Shvatili smo, da smo pogriješili što nije bar iz svakog bataljona po jedna četa bila na smotri, iako niko u jedinicama nije postavljao takva ili slična pitanja. Nekoliko dana kasnije brigada je dobila naređenje od Vrhovnog štaba (telefonom od pomoćnika načelnika Štaba druga Velimira Terzića) da odmah krene na položaje kako je to ranije rečeno (jedan bataljon u Bužim, jedan na desnu obalu rijeke Une u visini Dvora na Uni, a jedan u rezervu u rejonu sela Otoka kod Bos. Krupce). Dva dana kasnije Štab brigade sa prištapskim dijelovima napustio je Cazin i prešao u s. Otoka. Štab brigade nije znao radi čega je naređen ovakav raspored brigade. Mogli smo pretpostavljati da se radi o nekom borbenom zadatku. Ali kakvom? Za napadna dejstva ovakav raspored ne odgovara. Znači u pitanju je odbrana. Pretpostavljali smo da je to normalno obezbjeđenje slobodne teritorije.

Upravo tada došao je i zamjenik političkog komesara drug Blažo Đuričić. On nam je rekao da će vjerovatno doći do napada jačih snaga neprijatelja na slobodnu teritoriju. To je sve što smo znali. Razmatrali smo situaciju; teren, ispred nas, pravce koji vode na naše položaje, raspored drugih brigada, divizija i tome slično. Nije nam bilo jasno ako neprijatelj priprema napad, zašto je novformirana brigada, koja se još ni organizaciono nije učvrstila, nema još ni komandnog kadra, sa dosta neobučene omladine, dobila ovakav raspored i zadatak da brani položaje i slobodnu teritoriju od Blagaja kod Bos. Novog i Dvora na Uni pa sve do Bužima i Vranograča preko stotinu kilometara. U isto vrijeme dvije daleko bolje i tada spremnije brigade, (2. i 5. brigada) iskusne i prekaljene u dosadašnjim borbama vrše manje akcije — borbe, prave

zasjede, napadaju izolovane grupice i pojedince na Kozari i na komunikacijama u području Kozare. Mi smo znali, kakva je ocjena data, da se na Kozari, kada neprijatelj vrši napad sa većim snagama, ne smiju nalaziti krupnije naše snage, jer nemaju mogućnosti za veće manevre. S obzirom na to manje smo vjerovali da će uskoro uslediti veći napadi neprijatelja na oslobođenu teritoriju.

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Brigada je nastavila sa radom organizacionog središavanja, obuci neobučenog sastava i političkim radom. Još uvijek su nedostajali komandiri vodova i odeljenja (desetina), političkih komesara četa i vodnih delegata. To je bio ozbiljan zadatak kojeg je trebalo hitno završiti. Cijeli Stab brigade radio je na tome poslu.

Sedamnaestog januara, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić pozvao je komandanta brigade da odmah dođe u Vrhovni štab¹⁶. U Bihaću je sve bilo u pokretu. Radilo se vrlo brzo. Vršila se evakuacija ranjenika i bolesnika, materijalnih rezervi. Vijećnika AVNOJ-a je još vrlo malo u Bihaću, svijet na ulicama zabrinuto gleda šta se ovo događa. Sve je govorilo da se nešto krupno sprema.

Drug Velimir Terzić, kada je komandant brigade došao kod njega, vrlo kratko, sa malo riječi rekao je, da je situacija ozbiljna, da neprijatelj ima pripremljene veće snage sa kojima namjerava napasti slobodnu teritoriju i da će to najvjerovatnije biti jedna od njegovih velikih ofanziva kakve je i ranije preduzimao (tri velike ofanzive i ofanziva na Kozaru).

Dao je zadatak brigadi, objasnio pravce iz kojih se mogu očekivati neprijateljska dejstva, dao je ocjenu koliko bi kojim pravcem eventualno moglo da se očekuje neprijateljskih vojnika, koje se naše snage nalaze ispred Osme brigade i gdje, a koje desno i lijevo. Brigada će biti pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Na kraju je upitao: jesu li situacija i zadaci jasni. Na to pitanje kratko sam odgovorio: »Sve je jasno«.

¹⁶ Vrhovni štab je bio još u Bihaću, ali u premještanju.

Četvrta ofanziva počela je 20. januara 1943. godine. Osmu krajišku brigadu vodila je prvu borbu već 25. januara sa prethodničkim dijelovima 369. legionarske »Vražje divizije«. Slučaj je htio da prvu borbu Brigade kao cjeeline, povede četa u kojoj su se nalazili omladinci koji još, dobrim djelom, nisu ni znali rukovati oružjem jer su stupili u jedinicu neposredno prije napuštanja Cazinske krajine. I pored toga, to je bio naš prvi uspjeh. Iskusni i dobro uvježbani legionari morali su se povući. Zarobljen je jedan njihov izviđač sa konjem.

Iako je u ovoj prvoj borbi postignut uspjeh, imali smo i neželjenih posledica. Naime, omladinci ove čete koji nisu znali rukovati oružjem, suočeni sa dobro uvježbanim neprijateljem uplašili su se i izvjestan broj je pobjegao sa položaja njih oko trideset i vratili se svojim kućama. Isti ovi omladinci su poslije četvrte, neprijateljske ofanzive ponovo došli u NOV. Neki od njih su i oficiri JNA, a jedan je junački poginuo 1944. godine kao komandant bataljona.

BOBRA KOD BOSANSKE KRUPE

Nastupajući preko Banije ka dolini rijeke Une, neprijatelj je izbio 28. januara na liniju Bužim — Otoka. Zbog toga je brigada dobila naređenje od Vrhovnog štaba, pod čijom je neposrednom komandom još uvijek bila, da se sa svoja dva bataljona, koji su se nalazili u Bužimu i Otoci, povuče na desnu obalu rijeke Une i zauzme položaje iznad Bosanske Krupe, kako bi se zatvorio pravac Bosanska Krupa — Jasenice i kontrolisao put Bihać — Veliki Radić — Bosanska Krupa. Kad su neprijateljevi dijelovi izbili na rijeku u rejonu Bosanske Krupe, mostovi preko Une su već bili porušeni. Jedna satnija (četa) prebacila se ipak na desnu obalu Une, ali ju je brigada dočekala jakom vatrom i prisilila da se uz velike gubitke povuče preko rijeke.

Pod komandu 8. krajiške brigade stavljen je i Banijski odred koji se iz Banije prebacio u Podgrmeč, ali se on poslije desetak dana vratio na Baniju.

Uspješna borba kod Bosanske Krupe i odbacivanje neprijatelja preko rijeke Une veoma su se pozitivno odrazili na moral svih boraca. To ih je podstaklo na nove napore u borbama koje su ih očekivale.

Položaje kod Gornjih Petrovića svojevrijem su napustila dva borca. Kasnije smo saznali da su se našli čak sa dijelovima Vrhovnog štaba.

ZASJEDA NA LASTVAMA

Nastavljajući odbrambena dejstva brigada je sa dva bataljona držala položaje iznad Suvaje i Gorinje u podnožju Grmeča, dok su se druga dva bataljona nalazila na desnoj obali rijeke Une u visini Bosanskog Novog i povlačila preko sela Male Rujiške i Hašana, zapadno od sela Benakovca, prema Grmeču.

Put Bosanska Krupa — Benakovac — Sanski Most držao je neprijatelj. Zbog toga su ovi bataljoni morali voditi teške borbe i probijati se preko ove komunikacije kroz solidno uređene neprijateljske položaje sve do 5. februara kad su ušli u sastav brigade u rejonu Gorinje, Suvaja.

Sa ova dva bataljona probijali su se i neki dijelovi Pete krajiške brigade. Prilikom probijanja preko ove ceste poginulo je sedam boraca a desetak ih je zarobljeno i odvedeno u njemačke logore.

Na položajima pod Grmečom brigada se odjednom našla izolovana, bez ikakve veze sa bilo kojom pretpostavljenom ili višom komandom. Zbog toga joj je Vrhovni štab naredio da se ponovo stavi pod komandu Četvrte krajiške divizije. Ali i pored dužeg upornog nastojanja, brigada sa štabom te divizije nije mogla uspostaviti vezu, već se povezala sa Drugom krajiškom brigadom.

U dogovoru sa njenim komandantom, obe brigade su odstupale pravcem zaselak Risova Greda — Risovac. Na pola puta između ova dva mjesta Osmo brigada se odvojila s namjerom da izbije u rejon Bosanskog Petrovca.

No, po izbijanju u selo Risovac obavješteni smo da je neprijatelj već ušao u Bosanski Petrovac, pa je trebalo izmeniti pravac povlačenja.

Štab brigade održao je sastanak. Pojavila su se dva mišljenja. Jedni su smatrali da se dan ili dva treba zadržati u Grmeču i onda zbaciti neprijatelju iza leđa, u rejon Podgrmeča. Drugi su zastupali mišljenje da je bolje nastaviti povlačenje pravcem Lastve — Janjila — Bravski Vaganac — Drinić — Srnetica — Oštrelj — Drvar i tako izvršiti postavljeni zadatak.

Znali smo da se štab Prvog bosanskog korpusa nalazi u rejonu Drvara. Odlučili smo se za drugu varijantu. Noć između 5. i 6. februara proveli smo u selu Lastve. U toku cijele noći bijesnila je velika mećava.

Rano ujutru 6. februara brigada se iz sela Lastve uvukla u Grmeč planinu da bi se prije dugog i teškog marša organizacijski malo sredila, jer se tada prvi put celi njen sastav našao na okupu. Ovaj predah je iskorišćen da se sa komandnim sastavom proanaliziraju dotadašnja dejstva bataljona, da se izvuku potrebna iskustva i da se bataljonima postave zadaci za predstojeći marš. Za vrijeme sređivanja nije zanemarena ni budnost. Na svim pravcima odakle se mogao očekivati neprijatelj, bile su isturene patrole. Uskoro se pokazalo da su te mjere bile opravdane, jer je Štab izvješten da se veća kolona neprijateljskih vojnika kreće od Lastve i Risovca ka brigadi. Odmah je naredeno bataljonima da posjednu položaje na ivici šume, ali tako da ostave neposjednutu jednu stazu kroz Grmeč, kako bi se neprijateljske jedinice navukle što dublje u šumu prije nego što se na njih izvrši napad.

Dva bataljona su orijentisana u pravcu sela Risovac, a dva nešto istočnije od sela Lastve. Bataljoni su se odmah rasporedili na položajima očekujući pogodan trenutak za napad.

Neprijateljeve prethodnice izbile su oko 10 časova na domak šume i već počele da zalaze u Grmeč kad su od glavnine dobile signal da zastanu.

Iščekivali smo šta će se dalje zbiti. Izenadilo nas je kad su počeli da se povlače. Više se nije smjelo čekati. Izdato je naredenje za napad. Odjeknuli su pucnji sa svih strana. Neprijatelj u povlačenju prihvatio je borbu. Uskoro je počela dejstvovati i njegova artiljerija. Puna dva sata je trajala borba dijelom u gustoj šumi Grmeča, a dijelom na ravničastom i nepošumljenom zemljištu u podnožju

planine. Onda je naš 2. bataljon pošao na juriš. Za njim su to uradili i ostali. Neprijatelj je natjeran da se naglo povlači ka Lastvama, ostavljajući naoružanje i opremu, mrtve i ranjene.

Kad se neprijatelj povukao ostavio je iza sebe 22 konja natovarena sa 1 teškim mitraljezom, 2 minobacača 81 mm, 6 sanduka municije i 10 mina za minobacače. Pored toga, zaplijenjeno je 10 pušaka, jedan puškomitraljez, nešto odjeće opreme, fišeklja i drugog materijala.

Neprijatelj je imao gubitke. Izgubio je 8 mrtvih i jednog zarobljenog vojnika. Brigada nije imala gubitaka.

Zarobljeni i poginuli vojnici pripadali su 369 legio-narskoj »Vražijoj« diviziji, satniji satnika Cvetka. Sa ovom satnijom će se Osmo brigada uskoro ponovo sukobiti kod rudnika Ljubije. Od zarobljenika smo saznali da je sat-nija noć ranije zanoćila jedan kilometar od mjesta gdje se nalazila naša brigada, sa namjerom da preko Trovrha pre-đe Grmeč i da ponovo siđe u Podgrmeč.

BORBA NA BRAVSKOM VAGANCU

Podne je već bilo prošlo kad su se bataljoni priku-pili. Razdeljeno je zaplenjeno oružje i municija. Najsla-bije obučeni borci dobili su nešto od zaplenjene odjeće. Zatim je bez zasluženog odmora i ručka brigada oko 14 časova krenula u pravcu sela Janjila. Grmeč, koji nam je uvijek, kad je trebalo, pružao utočište, ovoga puta nije nam bio naklonjen. Bez ikakvog puta ili staze, po dubo-kom snijegu i čiči zimi, gladni, umorni i slabo odjeveni, borci su se probijali teško ali uporno i bez roptanja. Tu i tamo nailazili smo na bačene i ostavljene stvari naroda, koji se nešto ranije ovuda povlačio tražeći spasa negdje daleko, negdje tamo gdje i njegova vojska ide, pa kad se ona vrati vratiće se i on u svoje, makar i porušene i po-paljane domove da se opet nađe pri ruci svojoj vojsci.

U šumi se noć znatno prije spušta nego van nje. Ja-njila je, po pričanju onih koji su nekad znali sve staze po Grmeču, daleko bar još dva sata marša. Nigdje se ne odmaramo, jer bi to bilo ubitačno — borci bi od umora pospali i promrzli. Maršujemo sa velikim naporom, sa

jedinom željom da stignemo u Janjile i da se odmorimo i ugrijemo.

Najzad smo stigli u Janjile. Ovdje je zima još jača, jer je mjesto nezaklonjeno, pa vjetar svojom jačinom za-sipa čovjeka snijegom da se ni oko ne može otvoriti. - Raz-mestili smo se u prve kuće. U jednu kuću — jedna četa. Svi su zadovoljni, iako je to slab, skoro nikakav smještaj. Ali, krov je nad glavom a može se bar sjesti.

Raspitujemo se o situaciji. Seljaci su nas obavestili, da su u toku dana prolazile i naše i neprijateljeve jedini-ce. Gdje se trenutno ko nalazi, oni to nisu znali.

Noć smo proveli u Janjili, a u zoru produžismo marš sa ciljem da pređemo cestu Bosanski Petrovac — Ključ i izbijemo u podnožje planine Snetice i Osječanke. Kolo-na se izdužila nekoliko kilometara. Njeno, čelo već je pre-šlo cestu, kad se iza nekog brdašca preko kojeg vijuga cesta odjednom pojaviše jedan neprijateljski tenk i jedna oklopna kola. Borci ubrzaše s prebacivanjem. Kad je ne-prijatelj stigao do mjesta prelaza polovina brigade već je bila na drugoj strani ceste.

Snijeg je bio velik pa se tenk teško kretao. Posada nije otvorila vatru iako nas je vidjela. No, zato je vod iz drugog bataljona, koji je bio najbliži tenku i oklopnim kolima, počeo da njih gađa. Neprijatelj je zastao i odgo-vorio vatrom. Iz oklopnih kola je izašao nemački podofi-cir i pošao prema tenku, ali je brzo pokošen. Kad je to vidjela ostala posada, tenk i oklopna kola nastavili su po-kret prema Bosanskom Petrovcu, ostavivši mrtvog podofi-cira na cesti. Brigada je nastavila marš predviđenim prav-cem.

Po izbijanju u Bravski Vaganac primjetili smo da se-lu podilazi neprijatelj. Cijeli 2. bataljon Osme brigade i 3. bataljon Pete brigade odmah su posjeli položaj mas-kiravši se u snijegu tako dobro da ih se teško moglo pri-mjetiti. Ne sluteći ništa, neprijatelj je nastupao prema njima i kad se približio na dvadesetak metara, do tada gladni, umorni i premrzli borci otvorili su ubitačnu vatru i odmah zatim izvršili juriš. Postignuto je potpuno izne-nađenje. Neprijateljski vojnici su se dali u panično bjek-stvo, neobazirajući se na mrtve i ranjene, ne slušajući ko-

mandu. Naši borci, gonili su ih prema Petrovačkoj cesti. U borbi je bilo mnogo junačkih podviga. Tako je, npr. RADOJKA LEŠIĆ, borac 2. bataljona, potrčala za jednim Njemcom i oborila ga tako jakim udarcem puške da se kundak slomio.

Kada se neprijatelj nekako izvukao utvrdili smo da su to bili dijelovi 7. SS divizije »Princ Eugen«. Na mjestu borbe ostavili su 63 mrtva, a zaplenjeno je 35 konja natovarenih oružjem i municijom. Između ostalog tu su bili i reflektori, aparati za optičku signalizaciju primopredajne stanice, oko 40 pušaka, 1 teški mitraljez, 3 puško-mitraljeza i 5 automata.¹⁷

JEDANAEST DANA NA OŠTRELJU

Iz Bravskog Vaganca brigada se prebacila na padine Oštrelja i Osječenice i zauzela položaje kod sela Drinića i Bukovače. Položaje ispod Srnetice, Oštrelja i Osječenice odnosno pravac Bosanski Petrovac — Drvar branila je Sedma banijska divizija. Kada je ona dobila naređenje da napusti te položaje i ide na izvršenje drugog zadatka, istovremeno je Osmo krajiška brigada dobila naređenje da posjedne te položaje i ne dozvoli neprijatelju da ovlada tim položajima i ugrozi Drvar a samim tim i odstupnicu glavnini snaga koja se povlačila ka dolini rijeke Neretve.

Stab brigade je shvatio ozbiljnost ovog zadatka. Činjenica da zatvara pravac koji je prethodno zatvarala 7. divizija, sama za sebe govori dovoljno.

Odmah po prijemu naređenja održali smo sastanak sa štabovima bataljona, izvršili analizu novonastale situacije, izdali konkretne zadatke i izvršili raspored naših snaga.

Bataljon Vojnog područja Bihać, koji je već ušao u sastav brigade, raspoređen je na lijevo krilo brigade da zatvara pravac Bosanski Petrovac, Bjelaj, Osječenica, Drvar.

Prvi i četvrti bataljon na pravcu Bosanski Petrovac — Oštrelj, treći i drugi bataljon Bosanski Petrovac —

Bukovača — Drinić — Srnetica, Sve starije su sa puno odgovornosti primili predstojeći zadatak.

Neprijatelj je svakodnevno vršio manje ispade u navedenim pravcima, a naročito preko Kolunića prema Oštrelju, verovatno radi izviđanja. Naše jedinice su ga dočekivale i prisiljavale da se vrati na polazne položaje. Zato su neprijateljski avioni po nekoliko puta dnevno nadletali položaje brigade, bombardovali ih i mitraljirali. Jedanaest noći bila su neprekidno na položajima naša dva bataljona bez krova nad glavom, bez ikakva odmora i uz vrlo oskudnu hranu. Ni u takvoj situaciji moral boraca nije opao, položaji ni za trenutak nisu bili napušteni.

Tek kad su četnici proveli njemačke vojnike preko planine Osječenice brigadi za leđa naređeno je povlačenje. 1. 3. i 4. bataljon povukli su se pravcem Oštrelj—Pasjak—Sipovljani južno od Drvara, a drugi bataljon pravcem planina Srnetica — planina Resenovača—Prekaja jugoistočno od Drvara, a područni bataljon je dobio zadatak da se zabaci neprijatelju za leđa u rejon Doljana.

Za vrijeme povlačenja vodili smo teške borbe. Najžešći okršaj bio je kod Drvara, na položajima u Vidovu Selu na pravcu Drvar—Tičevo. Pod pritiskom brojno jačeg i bolje naoružanog neprijatelja, brigada je sa tih položaja nastavila povlačenje prema Tičevu.

Prije povlačenja na Tičevo štab brigade je donio odluku da dalja odstupanja završi na Tičevu, a da zatim pređe cestu Drvar — Bosansko Grahovo, da izmanevriše neprijatelja i zabaci mu se za leđa u rejon Bosanski Petrovac — Kulen Vakuf — Krnjeuša sa ciljem prekidanja komunikacije Bihać — Bosanski Petrovac i Bosan. Krupa — Bos. Petrovac onemogućiti snabdijevanje neprijateljevih jedinica ovim komunikacijama i eventualnim napadima u njegova leđa u prvom redu njegove pozadinske dijelove i ude u sastav svoje divizije.

Radi toga, štab brigade izdao je naređenje svom drugom bataljonu da odmah izvrši pokret pravcem Prekaja — Tičevo — Tiškovac — Trubar, ispita stanje na i oko ove komunikacije i ako ima kakvih promjena da nas o tome obavesti a ako nema da slijedeće noći obezbedi prelaz glavnini brigade preko komunikacije Drvar — Bo-

¹⁷ Zbornik IV/10 dok. 24.

sansko Grahovo. U to vrijeme brigada je imala tačne podatke o stanju na ovoj komunikaciji.

Pored toga bataljon je dobio zadatak da sa sobom pokrene sve ranjenike i bolesnike brigade i manje pokretne dijelove brigadne intendanture. Bataljon je ovaj zadatak u potpunosti izvršio.

Za izvršenje naše odluke trebala je saglasnost štaba Korpusa. Međutim, štab Korpusa se nije složio sa odlukom štaba brigade da se povlači navedenim pravcem, navodno radi toga, što je taj pravac bio posjednut neprijateljevim snagama i da je prelaz preko komunikacije Drvar — Bosansko Grahovo nemoguć, već je naredio da brigada uđe u sastav Pete krajiške divizije (Četvrta krajiška divizija bez Osme brigade ostala je u Podgrmeču) sa zadatakom da se kao zaštitnica kreće sa dijelovima korpusa pravcem Tičevo, Peulje, Šator planina. Treba napomenuti da su u tom momentu snage korpusa sa kojima je štab korpusa mogao da komanduje bile: Peta divizija sastava 2. bataljona četvrte krajiške brigade i manjim dijelovima desete krajiške brigade i sada osma krajiška brigada sa tri bataljona i prateća četa Korpusa.

Osma brigada je i ovaj veoma težak zadatak uz teške napore i gubitke izvršila a zatim se, poslije izvlačenja sa Šatora, po naređenju uputila preko Sanice i Jelašinovaca u Lušci Palanku gdje je, od svog formiranja prvi put bila u situaciji da malo predahne, da se poslije toliko patnji i teških borbi i napornih marševa, koliko toliko sredi i krene na izvršavanje novih borbenih zadataka.

' PONOVO U PODGRMEČU

Kada se brigada poslije neprijateljske ofanzive našla u Lušci Palanci u Podgrmeču, napravljen je plan osposobljavanja oslabljene, premorene i iscrpljene brigade, neprekidnim marševima i svakodnevnim skoro dvomjesečnim borbama i gubicima. Međutim, brigada se ubrzo suočila sa novim, do sada nepoznatim neprijateljem. Kroz minula dva mjeseca borci brigade nisu bili u mogućnosti da bilo šta preduzmu na ličnoj higijeni njihovoj ni njihove odjeće. Mi nismo imali rezervnog veša, a ono što

je bilo na nama niti je svlačeno niti prano, niti pareno (fureno) za to vrijeme. Usljed toga, toliko se namnožilo vaški da je bilo pravo čudo kako se to uopšte moglo izdržati. I počelo je oboljevanje od pegavog tifusa. U početku sporo a onda u drugoj polovini aprila i maja prava epidemija. Brigada je bila više nego prepolovljena. U jednom momentu u štabu brigade bio je zdrav samo komandant brigade i njegov zamjenik a politodjel je kompletno obolio. Bolnica u Majkić Japri bila je puna boraca oboljelih od pjegavog tifusa iz jedinica 4. krajiške divizije. Kasnije u Kestenovcu u Lici i Zirovcu u Baniji kuda je brigada došla po posebnom zadatku, bile su bolnice isključivo 8. krajiške brigade.

Već poslije nekoliko dana po dolasku u Lušci Palanku brigada je dobila zadatak da pođe na sektor Bihać, Bos. Krupa, da bi krajem aprila dobila novi zadatak, da se privremeno uključi u Unsku operativnu grupu u Baniji. Pored 8. krajiške brigade u sastav grupe je ušla 4. banijska brigada, banijski i kordunaški partizanski odred.

Prije odlaska brigade u sastav Unske operativne grupe, 2. bataljon brigade sa komandantom brigade je prešao rijeku Unu, pomoću čamaca, nedaleko od Bos. Novog sa zadatakom, da dođe u vezu sa narodom Cazinske krajine i time demanuje sve laži neprijateljeve propagande, da su sve jedinice NOV i POJ uništene. Upadom u varošicu Bužim petnaest kilometara istočno od Cazina usred bijela dana, mi smo na najbolji način postigli naš cilj. Narod Bužima vidio je sve nas a to se vrlo brzo proširilo po cijeloj Cazinskoj krajini.

Interesantno je napomenuti da smo u opštini Bužim našli između ostalog i jedan dopis upućen od pošte Bužim Ravnateljstvu (direkciji) pošta u Zagreb u kojem se moli ravnateljstvo da pored pismonosnog prometa, između Bužima i Bos. Krupe, odobri novčani i paketni promet »jer, je, kako se u dopisu kaže, banda (misli se na partizanske jedinice) potpuno uništena i nema nikakve opasnosti za ovakav promet«. Da taj dopis ne bi ostao neposlan na njemu smo dopisali »da su navodi pošte Bužim tačni, tvrdi komandant 8. krajiške narodnooslobodilačke

udarne brigade Hamdija«. Dopis smo zapečatili i preko naše veze poslali našoj vezi u Bos. Novom i zamolili ih da pismo ubace u poštanski sandučić.

PO DRUGI PUT U CAZINSKOJ KRAJINI

Krajem aprila brigada je bez drugog bataljona, koji je ostao u Baniji, krenula preko Like i Korduna u Baniju rejon Zirovca. Kada smo prelazili cestu Bihać, Bos. Petrovac, uspostavili smo vezu preko stalne telefonske linije i našeg poljskog telefona sa Bihaćem. Na naše zvonjenje javio se neki njemački oficir. Začudili smo se otkuda baš Njemci. Pitao je na njemačkom, ko je? Malo sam se zbunio a onda mi nekako samo od sebe na um pade nekoliko njemačkih riječi koje sam u gimnaziji naučio. Odgovorih na njemačkom ovdje komandant 8. brigade. Švabo je vrlo oštro ponovo upitao Ko? Ja sam ponovio a onda je Švabo osuo paljbu od čega ja nisam ništa razumio. Poslije sam i ja rekao par riječi koje vjerovatno ni on nije razumio. Ipak mislim da je razumio da mu je u neposrednoj blizini jedna brigada ali kakve namjere ima to nije mogao znati. To će saznati tek kasnije.

Prvomajsku proslavu održali smo u Priboju kod Plitvica 30. aprila uz kulturno-umjetnički program, pjesmu i igru. Zanoćili smo na Plitvičkim jezerima, a već 1. maja izvršili pokret u naređenom pravcu. Iako smo u Kestencu ostavili sve do tada oboljele od tifusa, on nas je i dalje pratio. Ponovo se formirala povelika kolona tifusara koji su se jedva kretali. Kolona brigade je tako izgledala dosta velika. Maršovali smo po danu jer je padala veoma jaka kiša. Ona nam je stvarala još veće poteškoće. Imali smo podatke da nam je pravac kretanja potpuno slobodan. U toku marša nedaleko od sela Rakovice blizu Slunja obaviješteni smo da je u toku noći u selo Rakovicu stigla jedna veća neprijateljska jedinica. Put nas vodi 300—5000 metara zapadno od toga sela. Zaustaviti brigadu, čije je čelo već bilo na domak sela, bilo bi ravno samouništenju. Odlučili smo nastaviti marš potpuno zanemarujući selo Rakovicu. Vidjeli smo neprijateljske vojnike kako se kreću po selu, i kako nas osmatraju. Gle-

dali su oni nas a gledali smo i mi njih. Kod nas velika kolona i na izgled velika i snaga. Mi znamo gdje smo slabi a oni to ne znaju. Kod njih vidimo da ih ima a kolika je snaga to ne znamo. Prolazimo ispod njih i već je začelje brigade nasuprot sela a niko nikoga ne napada. Kada smo prošli selo, onda smo odahnuli i konstatovali da je teško zaključiti ko se koga više bojavao.

Tokom mjeseca maja i juna u dva navrata smo bili u Cazinskoj krajini. To je bilo suviše malo i neusklađeno za izvršenje zadatka kojeg smo prije pokreta dobili. Naša brigada je trebala da pored određenih borbenih zadataka izvrši i politički uticaj i aktivnost u vezi s tim veći dio vremena provede u Cazinskoj krajini da bi postigla popunu brigade ljudstvom sa ovog područja. Osim toga treba podsetiti da se je to vrijeme poklapalo sa najintenzivnijim borbama na Sutješci pa je izvjesno da su i naše aktivnosti morale biti usaglašavane i sa tim zahtjevom. Međutim, po naređenju štaba Unske operativne grupe brigada je sa drugim jedinicama napadala neprijateljska uporišta koja su bila i periferna i neinteresantna i vojnički i politički: Staro Selo, Kameni Most (zasjede), Mala Kladaša, Bučica, Pećigrad, Slunj, Bužim, Cetingrad, Velika Kladaša i drugo.

Značajan napad je bio samo na Veliku Kladašu ali je on nepotrebno bio neuspješan. Mi smo Vel. Kladašu mogli i morali osloboditi. Kada je planiran ovaj napad, svi su elementi bili na našoj strani. Ali odluka, da se prvo napadne mali garnizon Cetingrad nedaleko od V. Kladaše pa odmah zatim V. Kladaša bio je pogrešan. Iako je na sastanku štaba Unske operativne grupe ukazivano da je pravilnije napasti prvo V. Kladašu kao glavni objekat napada, pa ako uspijemo, a nema nikakva razloga da ne uspijemo, Cetingrad će sam pasti, jer nema nikakva osnova da taj mali garnizon potpuno izolovan tu i dalje ostane. U protivnom, napad na V. Kladašu neće biti sa iznenađenjem a neprijatelju ćemo dati dosta vremena da se bolje organizuje i da na vrijeme dovede eventualna pojačanja. Ništa od ovoga nije uzeto u obzir. Napad na Cetingrad je uspio a na V. Kladašu nije. Neprijatelj je dovukao značajna pojačanja i mi smo pretrpili velike gu-

bitke. U ovom napadu je učestvovala i 8. kordunaška divizija.

Kada je brigada dobila naređenje da se vrati u Podgrmeč mogli smo zaključiti da brigada u sastavu Unske operativne grupe bez svoje krivice nije potpuno izvršila zadatak. Brigadi su nametnuti česti marševi, česta beznačajna napadna dejstva. Mi smo imali određeni kontakt sa stanovništvom Cazinske krajine, povremeni uticaj i to je sigurno imalo svog efekta. Ali to je i suviše malo. Rezultati bi sigurno bili daleko veći da se brigada duže zadržavala u Krajini jer je ona već bila većim svojim dijelom uz NOP. Svakako da su ovi susreti boraca brigade sa stanovništvom koje je dobrim dijelom i krvno vezano za NOP, neposredno poslije 4. neprijateljske ofanzive potpuno razbili neprijateljsku propagandu. Ona je ovdje u ovim krajevima bila veoma intenzivna i nastojala da dokazuje da su partizanske jedinice uništene. Neprijatelj nije birao sredstva u želji da ovaj kraj, do koga mu je veoma mnogo stalo, zadrži u svojoj potčinjenosti. Naše prisustvo mu je to potpuno onemogućilo.

Po prelasku rijeke Une nedaleko željezničke stanice Rudice kod B. Novog, brigada se ponovo našla u Podgrmeču. Uz put je likvidirala neprijateljski garnizon u Rudicama. Dolaskom u Podgrmeč brigada je dobila kratak odmor. U toku odmora ona je vršila zasjede na pravcima Bihać, B. Krupa i B. Krupa, B. Petrovac. Zasjede su bile vrlo uspješne.

Negdje polovinom jula brigada je dobila zadatak da sa Ribničkim NOP odredom i jednim bataljonom 6. krajiške brigade napadne neprijateljski garnizon u Ključu. Ovaj napad nije dao očekivane rezultate. Neprijateljsko uporište nije bilo dobro ispitano, nismo poznavali snagu pojedinih otpornih tačaka, nije prema tome ni izvršena odgovarajuća priprema i organizacija napada, pa se nije mogao ni očekivati potpun uspjeh. Ključ nije oslobođen.

Neposredno poslije ovog napada brigada je dobila zadatak da sa dva bataljona krene na S. V. Tičevo gdje su se pojavili četnici popa Đujića a sa dva bataljona u Očijevo i Stijenjane kod B. Petrovca radi zaštite žetve na tom području.

Treba odmah istaknuti da su bataljoni u borbi sa četnicima i pored četničkih poteškoća i povlačenja ipak uspjeli da razbiju i protjeraju četnike u rejon Knina i Kordova polja odakle su i došli.

Novo naređenje, novi dugi marš i opet borba sa četnicima sada na području Manjače kod Banja Luke. Ni jedna brigada ni jedna jedinica nije bila oduševljena, kada dobije naređenje da se bori sa ovim četnicima. Sa njima se nije mogao uhvatiti pravi borbeni kontakt. Kad god smo ih negdje otkrili oni su i pobjegli. Nikada nisu prihvatili borbu. To je borcu iscrpljivalo a rezultata tako reći nema. Pa ipak, brigada je cijelu drugu polovinu avgusta vodila borbu sa četnicima na Manjači i ostvarila rezultate. Moglo bi se reći da je ona, pored toga što je četnike bar privremeno protjerala sa Manjače, doprinijela, da kod naroda na Manjači, razbije vjeru u četničku snagu. Poslije Manjače brigada odlazi početkom septembra u Podgrmeč na prostoriju Bihać, B. Krupa, B. Novi.

Završen je još jedan period borbi i marševa. Nezhvalni su to bili i marševi i borbe. Upravo radi toga smo svi želeli da se vratimo u Podgrmeč i da sami planiramo i izvodimo naše borbene i druge akcije. Tako se u septembru mjesecu pored političkog rada u jedinicama koji je bio nešto i zapostavljen usljed čestih marševa, počelo sa intenzivnim radom izvršilo niz vrlo uspješnih zasjeda na pravcima B. Krupa, B. Petrovac i Bihać, B. Krupa. Obnovili smo veze sa našim punktovima u neoslobođenim gradovima. Jedna od takvih veza je i ona koja će dovesti do velikog uspjeha 8. krajiške brigade, oslobođenje rudnika Ljubije.

Komandant Podgrmečkog odreda¹⁸ imao je dobru vezu sa rudnikom Ljubija pa je predložio da tu vezu iskoristimo za eventualni zajednički napad na Ljubiju. Organizovali smo sastanak sa tom vezom pa smo zajedno u razgovoru sa vezom pokušali da utvrdimo i kakva je to veza i koliko je ona sigurna za takav jedan poduhvat.

¹⁸ Komandant Podgrmečkog NOP odreda bio je tada Mihajlo Škundić.

Vežu posade rudnika Ljubije i naših jedinica uspostavila je drugarica Danica Stojanović¹⁹ preko pukovnika Sirole. Sastanak je zakazan u kući Mirka Katane. Poslije našeg razgovora utvrdili smo da je veza sigurna ali da bi trebalo razgovarati i sa tim domobranskim oficijom kojeg je pukovnik Sirola odredio. Utanačili smo i novi sastanak. Na drugom sastanku bili smo komandant Podgrmečkog odreda, komandant 8. brigade, obavještajni oficiri brigade i odreda, domobranski oficir čijeg se imena ne sjećam i Danica Stojanović. Od ovog oficira smo dobili skicu rasporeda posade, njenu snagu, naoružanje, raspoređenje za borbu, kakav je starješinski sastav i gdje je raspoređen (bilo je i Njemaca). Sve što nam je bilo potrebno dobili smo. Još smo utvrdili da nam preko Danice pošalje znake raspoznavanja.

Još jednom smo poslije sastanka zaključili da je veza veoma sigurna i da se na nju možemo potpuno osloniti. Sve što smo se na sastanku dogovorili to je kasnije i realizovano. Kada je Danica donijela znake raspoznavanja, tražili smo od nje još jedan napor. Bilo nam je potrebno da nam na sam dan napada ili bolje reći pred sam napad donese obavijest da su znaci raspoznavanja ostali isti i za tu noć. Danica je i to uradila i mi smo bili skoro sigurni da ćemo pomoću znakova raspoznavanja ući u rudnik.

U ratu se vrlo često mijenjaju znaci raspoznavanja.

U međuvremenu je planiran napad, određena jedinica, upoznat cjelokupni sastav jedinice sa detaljima predstojećeg zadatka, utvrđeno vrijeme napada i naređen pokret jedinica.²⁰

Kako god je ovaj napad zamišljen i isplaniran, on je tako u potpunosti i realizovan. Bez i jednog ranjenog borca oslobođen je rudnik Ljubija. Zarobljeno je 198 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenjene velike količine

¹⁹ Drugarica Stojanović je izgubila muža 1941. godine, imala je troje djece Nikolu (sada predsjednika CK SKBiH), Maru i Draginju. Kada su Njemci ponovo zauzeli razrušenu Ljubiju uhapsili su drugaricu Danicu i osudili na smrt. Prilikom našeg napada na Prijedor Danica je pobjegla iz zatvora.

²⁰ Napad je izvršio 1. bataljon sa jednim vodom četvrtog bataljona.

raznog materijala, naoružanja i opreme. Petnaestog oktobra 1943. godine borci 8. krajiške brigade su snagom svog oružja kazali da rudnik Ljubija za njemačke okupatore više ne postoji. Do kraja rata ni jedna tona, tako potrebne, željezne rude, neće otići u njemačke fabrike. To je bio izuzetan uspjeh 8. krajiške brigade. Ovaj uspjeh je tim veći što je pred sam napad stiglo naređenje štaba 4. krajiške divizije da se u dolini rijeke Sane do daljnjeg ne preduzimaju nikakve akcije. Mi smo ipak, na svoju odgovornost, izvršili ovaj napad na Ljubiju i postigli tako značajan uspjeh.

U ovoj akciji došla je do punog izražaja hrabrost, odlučnost, smjelost, vještina i snalažljivost cjelokupnog i boračkog i starješinskog sastava. I još nešto. U ovoj akciji veoma značajnu skoro presudnu ulogu odigrala je veza organizovana u neprijateljskom uporištu sa našim jedinicama a koju je tako uspješno kreirala drugarica Danica Stojanović.

Nije bilo vremena da se dugo radujemo. Ubrzo je došlo naređenje za pokret brigade u rejon prikupljanja za napad na (prema našem ranijem predviđanju) Sanski Most. I već 20. oktobra otpočela je borba za oslobođenje Sanskog Mosta. Borba je bila oštra ali relativno kratka. Poslije tri sata borbe Sanski Most je oslobođen a brigada je ponovo na maršu u pravcu Ljubije i Prijedora. Zarobljeno je 156 neprijateljevih vojnika i oficira i zaplijenjene veće količine naoružanja i opreme.

A onda neuspješan napad sa dosta velikim gubicima na Bos. Otoku i Čardak kod B. Krupe, nekoliko uspješnih borbi sa neprijateljem koji je pokušavao napraviti upad na oslobođenu teritoriju i godina 1943. je završena a time i prva godišnjica života, rada, dugih marševa i neprekidnih borbi 8. krajiške narodnooslotodilačke udarne brigade.

Kada samo letimično prođemo kroz godinu dana života rada i borbi 8. krajiške brigade onda možemo kazati da je godina 1943. za brigadu bila godina izuzetno teška ali i važna, kako za njeno borbeno kaljenje, sticanje borbenog iskustva i političkog sazrijevanja, tako i za njeno narastanje i stasavanje u jednu dobru borbenu brigadu, sposobnu da u daljem toku rata izvršava još teže i složene

nije zadatke, kako defanzivne tako i posebno ofanzivne. U ovom vremenskom periodu partijska i skojevka organizacija, komunisti i skojevci su najviše doprinjeli ukupnom jačanju Osme brigade. Politički čvrsta i stabilna, bratstvo i jedinstvo učvršćeno, drugarstvo i međusobno povjerenje — sve su to izvanredne karakteristike koje će brigadu u daljem toku rata činiti još snažnijom i udarnijom.

Napad na Banja Luku, Travnik, borbe u dolini rijeke Bosne protiv Njemaca koji su se povlačili na zapad, borbe kod Zenice, Busovače, Sarajevska operacija za njegovo konačno oslobođenje, uporna i teška borba za Karlovac i završne borbe u rejonu Brežica a potom marš na Zadar — to su neosporno i potvrdile.

Svi borci i starješine 8. krajiške brigade mogu biti zadovoljni i ponosni rezultatima dvoipogodišnjeg ratovanja njihove brigade za oslobođenje zemlje od okupatora i domaćih izdajnika.

HAMDIIJA OMANOVIĆ

OSMA BRIGADA NA KAPIJI BORBE ZA SLOBODU

Na položajima oko Jajca koje su držali dijelovi 5. crnogorske, 1. hercegovačke i 7. krajiške brigade sredinom decembra 1942. došao je zamjenik političkog komesara 10. hercegovačke brigade Vaso Miskin Crni i saopštio mi da se u roku od nekoliko dana razdužim dužnosti zamjenika političkog komesara 1. bataljona 10. hercegovačke brigade i javim Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske koji se tada nalazio u Bihaću. Prema već ustaljenoj praksi svi smo znali da već takav poziv znači i novi raspored u neku novu jedinicu naše vojske, ali gdje i na kakvu dužnost o tome se nije u većini slučajeva mnogo znalo.

To saopštenje mi je teško palo zbog toga što je to značilo rastanak sa drugovima sa kojima sam bio od početka formiranja tog bataljona u Gacku i čitavog zajedničkog puta sve do Jajca i Mrkonjić-Grada, a i vjerovanje da odlazak iz matične jedinice u tim ratnim uslovima pruža vrlo male mogućnosti da se ponovo sretnem sa tim drugovima sa kojima sam bio u ustanku istočne Hercegovine. Ali i pored svega toga što su te nelagodnosti bile velike pri pomisli da se rastaješ od drugova sa kojima se dijelilo sve dobro i zlo, pa i sam život, u surovim ratnim uslovima, bilo je tu i znatiželje za novim upoznavanjem sa drugim sredinama i krajevima.

Toga decembra 1942. nagovještavana je nova velika pobjeda Crvene armije na istočnom frontu pod staljinogradom nad fašističkom Njemačkom, na zapadu su bile u toku velike ratne pripreme, istina sporo, ali savez Antihitlerovske koalicije sve je više jačao.

Naš narodnooslobodilački pokret sve je više dobijao na svojoj snazi i širio se po dubini i širini. Sve je više rastao proces politizacije naroda i u gradu i na selu. Uticaj KP Jugoslavije dobio je nove prostore u širokim slojevima naroda, jer je izdaja kolaboranata i onih otvorenih i prikrivenih bila sve izrazitija i očiglednija. Okupatoru se sve više sužava prostor za kontrolu sela, naša slobodna teritorija je rasla, rasle su i nove jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

Bihać je u to doba bio centar iz kojeg su strujale nove nade, nova pregnuća i novi pothvati za naredne bitke do konačnog oslobođenja zemlje. Slobodna teritorija koja je stvorena u zapadnom dijelu Bosne sa centrom u Bihaću imala je silnog uticaja za razmah oružane borbe u Bosni i Hrvatskoj. Stvarale su se nove jedinice Narodnooslobodilačke vojske koje su svojim ofanzivnim dejstvima širile oslobođenu teritoriju. Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje je održano u Bihaću, dalo je nove podsticaje ne samo za dalji razmah narodnooslobodilačkog pokreta nego i za novu vlast koja će izrasti iz oružane borbe. Istina o našem pokretu, o ciljevima Komunističke partije, krčila je, istina dosta sporo i teško, sebi put u ono što će biti sutra i što će postati stvarnost nakon pobjede oružane borbe nad okupato-

rom i svim onim koji su ga pomagali da se zadrži ropstvo srama, bijede i starih odnosa.

Iz Mrkonjić-Grada pošli smo jednim kamionom za Bihać. Stari, izandali kamion drndao je po veoma lošem putu i bio je prazan sem nas nekoliko partizana, među kojima su bili kuriri, koji su nosili poštu iz komande mjesta u Mrkonjiću.

Dolazak u Bihać za mene je bio poseban doživljaj, jer sam se prvi put našao u većem oslobođenom gradu. Bez obzira što je život u gradu bio dosta zamro, za nas koji smo proveli skoro godinu i po dana po selima kao da je i ovaj mali grad davao nešto na šta se nijesmo navikli. Osjećaj da si daleko od borbenih linija i stalnog opreza kao da je djelovao suprotno od onoga što se naziva mirom i spokojstvom. Sjutradan javio sam se u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske da dobijem novi raspored. U jednoj zgradi na prvom spratu u omanjoj sobi Aleksandar Ranković saopštio mi je da treba da pođem za zamjenika političkog komesara novoformirane 8. krajiške brigade. U nekoliko rečenica upoznao me je sa sastavom štaba, kao i nove brigade i o tome da će biti formirana i popunjena novim borcima Muslimanima sa oslobođene teritorije Bihaća, Cazina i Kladuše, a dijelom starijima iz Bosanske Krupe, Novog i Bihaća. Iz susjedne sobe došao je drug Tito i pozvao Rankovića na neki sastanak. Dalje nije bilo nikakvog govora o budućoj 8. brigadi. Pri kraju mi je rečeno da treba da se odmah preko komande mjesta u Bihaću povežem sa štabom 8. brigade.

Štab brigade nalazio se u Cazinu. U štabu su se već nalazili Hamdija Omanović, komandant brigade, njegov zamjenik Uroš Kukolj i Avdo Ćuk, politički komesar brigade. Istovremeno je formirano političko odjeljenje pri štabu brigade na čijem se čelu nalazio Hajro Kapetanović, a kasnije su postali njegovi članovi Miro Radišić i Juraj Marek. Prvi susret i prvo upoznavanje sa novim drugovima u štabu i kratko razmijenjena mišljenja o sastavu brigade o novim bataljonima predočavao je dosta posla oko organizovanja partijske organizacije po četama i bataljonima. Tek je predstojao zadatak da se što prije pođe ka položajima od Bosanskog Novog do Bosanske Krupe, gdje

su se nalazili bataljoni, da se pomogne u organizovanju partijske organizacije. Bili su povoljni uslovi, jer u tim danima nije bilo nekih većih borbi ni pokreta. Istina, ovo nije dugo trajalo, ali je ipak bilo dovoljno da se oforme vodovi, čete, bataljoni i da se postave jezgra partijskih ćelija po četama. Pošto se radilo o većini novih boraca, djelimično dobrovoljaca, a većim dijelom mobilisanih boraca, u štabu brigade je napravljen plan vojne i političke obuke po svim četama i bataljonima. Osnovu kadrova za ostala tri bataljona dao je 3. bataljon 6. brigade, koji je ušao u sastav brigade i koji je imao mnogo veće iskustvo i u borbama i u radu na vojno-političkom obrazovanju novih boraca.

U toku organizovanja brigade sa oko 800 boraca nije išlo sve jednostavno i lako, pogotovu što se radilo o mladima koji nijesu imali nikakvog vojničkog iskustva i što je proces politizacije naroda u dobrom dijelu tih sela bio tek otpočeo njihovim oslobođenjem od okupatora. Ustaške vlasti pod okriljem okupatora, kao i u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, dolaskom na vlast 1941. u jednom dijelu srpskih sela pljačkali su i ubijali nedužno stanovništvo. To je sve negativno uticalo i na brži proces usvajanja naše politike bratstva i jedinstva i odstranjenja negativnih odnosa stvorenih za vrijeme stare Jugoslavije u međunacionalnim odnosima. Sve se to, doduše u mnogo manjoj mjeri, odražavalo i među borcima. Mnogi griješe ili na oprezan način pišu o tome, kao da je proces otrežnjavanja i napuštanja starih mišljenja avetinjske prošlosti u međunacionalnim odnosima među ljudima išao glatko i preko noći. Nacionalna i vjerska netrpeljivost imala je stoljetne korijene, koji se nijesu mogli preko noći iščupati a kamoli prebrisati u svijesti ljudi. Naša snaga vojske i vlasti, naše oružje i moć, naši postupci prema narodu imali su u tom momentu jednu od najznačajnijih uticaja na diferenciranje onih koji su za okupatora i onih koji su počeli prilaziti našem pokretu. Proces politizacije je počeo i razvijao se u tim krajevima kao i svuda pod uticajem jasno opredeljenih stavova Komunističke partije Jugoslavije i njenim provođenjem u konkretan život u novooslobođenim krajevima od okupatora i ustaške strahovlade.

Ovo je bilo potrebno reći da se shvati pod kojim uslovima je i brigada počela svoj život i svoj borbeni put u sastavu drugih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Sva ta pitanja nijesu bila do te mjere prisutna u drugim krajiškim jedinicama i zato se sa punim pravom može i nazvati brigadom bratstva i jedinstva.

Nije naodmet ovdje napomenuti da je u praktičnoj primjeni naše politike, politika KP Jugoslavije u brigadi, bilo i odstupanja u konkretnim akcijama oslanjajući se, prije svega, i samo na vojnički autoritet bez dovoljno objašnjenja u želji da se sve što brže provede u život. Istina, u ratnim uslovima za ovo nije bilo uvijek dovoljno vremena, ali ovdje se misli, prije svega, na ono odstupanje od naših osnovnih stavova za koje je bilo mogućnosti i vremena. Na primjer, nije se u nekim slučajevima vodilo računa o nacionalnim i vjerskim osjećanjima.

Period od 20 dana bio je veoma kratak za organizaciono sređivanje brigade. Tada je brigada bila na položajima iznad Bosanskog Novog sve do Bosanske Krupe i tih dana 20-og januara otpočela je na tom pravcu i 4. neprijateljska ofanziva. Prve teže borbe sa neprijateljem, a posebno sa njemačkim okupatorom, počele su baš na tim položajima. Pod pritiskom mnogo nadmoćnijeg neprijatelja brigada se prema naređenju štaba 4. divizije povlačila prema Grmeču. Baš takvi uslovi frontalnog napada sa dejstvom neprijateljske avijacije i teškog oružja nijesu odgovarali nedovoljno iskusnim borcima, a pogotovu i još dovoljno neučvršćenom moralno-političkom jedinstvu brigade. U toku borbi do Grmeča bilo je osipanje boraca koji još nijesu bili spremni da podnesu takve teškoće i kojima je u tim teškim zimskim uslovima bilo to i prvo ratno krštenje. Sa tim prvim udarima neprijatelja jedan dio mobilisanih mladih boraca, koji nije bio politički dorastao, pobjegao je svojim kućama. Time se znatno smanjio broj boraca u nekim četama i bataljonima.

Sa našim bataljonima koji su se povlačili prema Grmeču povlačio se i jedan dio naroda, koji su napuštali svoje kuće. Među njima je bilo najviše omladine. Treba napomenuti da su te prve borbe u dosta teškim uslovima po hladnoći i snijegu, sa vrlo slabom odjećom i obućom

dovodili mnoge naše borce u iskušenja, ali time su se istovremeno savlađivale početne slabosti i brigada se postepeno sređivala.

Nastupio je period sve težih i žešćih okršaja kada se brigada povukla u Grmeč iznad sela Lastve u čijoj se blizini nalazila i Centralna partizanska bolnica. Tu na samom ulazu u Grmeč brigada je imala i prvi veći uspjeh u sukobu sa neprijateljem. Neprijatelj je bio odbačen iz šume uz velike gubitke, a bilo je zaplijenjeno: oružje, oprema i radio-stanica. Taj prvi značajniji uspjeh brigade ulio je samopouzdanje i vjeru da se i sa nadmoćnijim neprijateljem mogu uspješno boriti.

Sjutradan njemački avioni u talasima bombardovali su u šumi naše jedinice, a istovremeno jurišni bombarderi, zvani »štuke«, pogodili su Centralnu partizansku bolnicu baš kada se ona spremala za evakuaciju. Bomba težine preko 200 kg pogodila je zgradu bolnice. Krov porušene zgrade srušio se i zjapio prema nebu. Svuda oko zgrade razbacano drveće, bolnički kreveti sa krvavim čaršavima i ćebadima, dijelovi ljudskog tijela i kostiju na snežnoj bjelini ostavljali su stravičan prizor fašističkog varvarstva. Na drveću okolnih bukava visila su tijela ubijenih ranjenika, svuda oko zgrade porušene bolnice pustoš sa ugašenim i krvlju natopljenom, poprskanom snijegu još jedanput su opominjali o zvjerstvu njemačkog okupatora i smrti koju su sijali širom naše zemlje. U tim jezivim prizorima ruševina i smrti prostrtoj po snijegu i bukvama otvarale su se nove kapije naše borbe i slobode. Grmeč koji je do tada u svojim njedrima skrivao naše ranjenike, branio neprijatelju da u njega zaviri, čuvao odstupnicu za podgrmečka sela morao je ovog puta po ciči zimi da poklekne pred surovim neprijateljem.

Veliki snijeg, mećava, a poslije toga i gladovanje bili su stalni pratilac u povlačenju pred nadmoćnijim neprijateljem. Neprekidni i teški pokreti pod stalnom borбом posebno su teško padali mladim i neiskusnim borcima. Ali, i pored svih tih ubitačnih pratilaca, svijest o borbi za slobodu i za nešto bolje sutra prožimala je sve borce u tim teškim momentima.

Tu na Grmeču u šumi i snijegu usred neprijateljske ofanzive na sponi naše i 4. krajiške brigade jedno jutro

prvi put sam sreo i ugledao našeg poznatog književnika Branka Ćopića. Nije to bio običan susret u običnim redovnim susretima i poznanstvom ljudi, nego neobičan i slučajan kao što se to u životu češće i dešava. Dva borca naše brigade usred šume i borbe ništa manje nego uzeli Branka pred sobom kao sumnjivo lice, a u njihovim glavama se vrtjelo kao da se radi o polupresvučenom Švabi, koji nešto ispituje iza naših položaja. Kada su mi rekli da je sumnjiv, ni ja nijesam bio daleko od toga da to njihovo mišljenje prihvatim. Jedan momak, bucmast, sa izrazito plavim očima i kosom, a i fizionomijom koja nije tipično naša, u njemačkom šinjelu ili koporanu vrzma se sam iza naših linija fronta. Ukratko, bliži po izgledu Nijemcu, nego našima, pa kako da ne baci sumnju svima nama koji smo se tu našli. Po svemu ni njemu nije bilo pravo što smo se našli u takvoj situaciji, ali rat je rat i drukčije kao da se ne može. Na pitanje ko je i šta tu radi odgovorio je da se zove Branko Ćopić i da je u šumi u toku borbi izgubio vezu sa svojom jedinicom. Prisjetio sam se vrlo uspjelih priča »Politike«, gdje se Branko prvi put pojavljivao kao mlad i još uvijek nepriznat književnik. Na pitanje da li je on taj Branko Ćopić odgovorio je da jeste i nakon nekoliko razmijenjenih riječi, jer nije bilo mnogo vremena za priču, objasnili smo mu da se desno od nas nalazi jedan bataljon njegove 6. brigade. Pošto se uputio u tom pravcu, jedan od boraca ponovo me je prekorno upozorio da nas on nije prevario. Eto, srećom desilo se da tako nije bilo, jer on je bio glavom Branko Ćopić.

Napuštajući Grmeč pod borbom, brigada je dobila zadatak da se prebaci preko komunikacija Ključ — Petrovac i da iznad Drinića prema Oštrelju zauzme nove položaje. Pokret brigade bio je veoma otežan zbog mećave, stalnih pokreta i mnoštva ljudi, žena i djece koji su se spojili sa vojskom. Takva kolona od preko 4.000 ljudi zajedno sa borcima ne samo da je bila spora nego je bilo i veoma teško ispunjavati naređenja i držati se neke tačnosti. To je bio i narod i vojska sa svim onim što prati takve kolone: sporost, pogrešno prenošenje naređenja, jednom rečju kolona slabe discipline i organizovanosti.

Tu baš na tom prelazu komunikacije u mjestu Bravskom Vagancu 2. bataljon naše brigade sa dijelovima 5. kozaračke brigade imao je težak okršaj sa jednom njemačkom kolonom koja se pod zaštitom tenkova kretala cestom Ključ — Petrovac. To je bio drugi uspješan okršaj naše brigade, tačnije 2. bataljona, gdje je neprijatelj u panici ostavio mrtve vojnike, konje, opremu i oružje. Taj uspjeh imao je velikog odjeka na čitavu brigadu i još više je ulivao samopouzdanje i kod mladih boraca koji nijesu još imali ratnog iskustva.

Na položajima Drinić — Oštrelj, gdje je brigada ostala više od deset dana, nije bilo nekih većih borbi, samo je neprijatelj koji je bio u Bosanskom Petrovcu povremeno pravio ispade. Ali uslovi pod kojima je brigada držala te položaje bili su veoma teški. Živjelo se u šumi, na velikoj hladnoći, daleko od svakog naselja. Slaba odjeća, otežana ishrana, bez ikakvih mogućnosti da se pripremaju i topli obroci znatno je slabila fizičku moć i svaku otpornost na bolesti. I pored tako teških uslova života, stalno uznemiravani minobacačkom vatrom na položajima se obavljao politički rad. U takvim uslovima jedna od najvažnijih političkih aktivnosti bila je da se borci upoznaju sa situacijom na frontovima kod nas i u svijetu. Radio-vijesti »Slobodna Jugoslavija«, a djelimično i drugih savezničkih zemalja bile su nasušna potreba svakog borca. Ukoliko se to' dnevno nije moglo obezbijediti, osjećala se velika praznina u svakodnevnom političkom radu. Umnožavanje radio-vijesti i upoznavanje sa njima bila je redovna potreba svakodnevnog rada. Pored toga, koristili su se i sastanci partijskih organizacija u četama i bataljonima da se analizira rad pojedinih jedinica, da se ukaže na propuste i sve probleme u kojima se živjelo i ratovalo u tako surovim i teškim zimskim uslovima.

Gledajući danas takve uslove ratovanja, čovjek može da ocijeni koliko je bila značajna i presudna takva politička mobilnost i upoznavanje boraca sa svim onim što se dešava oko njega, pa i mnogo šire od toga. To vjerovanje u pobjedu u bolju budućnost i svjetliju perspektivu moglo se ostvariti samo takvim samopregornim radom komunisti. U organizaciji kulturnog i političkog rada u tim najtežim uslovima imali su najvećeg udjela organizovani

članovi Partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije, a posebno na organizovanju kulturnog rada prednjačili su skojevci iz Bihaća.

Drugom polovinom februara brigada je zajedno sa desetom brigadom zatvarala pravac prema Bosanskom Grahovu, ali je neprijatelj na svim pravcima nadirao nadmoćnijim snagama. Narod se za vojskom sve više povlačio, napuštajući kuće i svu imovinu, vjerujući da se samo na taj način može spasiti glava. U istom pravcu, sem naše brigade, našli su se u povlačenju 4. krajiška brigada, štab korpusa, štab⁵ 5. divizije. Oblasni komitet Komunističke partije za Bosansku krajinu i mnoštvo omladine i naroda. Vjerovatno prema naređenju štaba korpusa čitava kolona vojske i naroda uputila se prema planini Šator sa namjerom da se preko njega i Štekerovaca prebaci u Ribnik. Na vojnim istoričarima je da ocijene sve ovo što se desilo početkom marta oko Šatora i izbor takvog pravca kretanja, ali ni onda ni danas ne izgleda mi da je do toga moralo doći i da se nije tražio manevarski izlaz manjim jedinicama. Ali, bilo kako bilo mi smo se svi — i vojska i narod našli na Šatoru. Još smo manje znali, a još manje razumjeli zašto smo ostali dva dana i dvije noći tu na vrhovima Sniježnika i Crnog vrha.

Teško je danas dočarati taj hladni, snijegom obavijeni i zaleđeni Šator. Kao da je iz njega izbijala ne martovska nego januarska divlja snaga hladnoće koja hoće da proguta ionako iscrpljenu i umornu vojsku i narod. Toj bezdušnoj ledenoj kori po vrhovima Šatora jedino su snijegom zavejane jele i smreče davale snažan otpor i skrivale živote izmiješanog naroda i vojske. Pod krošnjama četinara vatra i dim dubili su duboko zaleđeni i stvarali krateru u kojima se zajedno našlo po nekoliko ljudi tražeći toplotu tamo gdje je nikada nije bilo. Zagladnjeli, promrzli, sa zaleđenom odjećom i obućom, odsječeni od svakog naselja čekali smo više od šezdeset časova da izađemo iz te surove šatorske hladnoće. Pa i u takvim uslovima nikome nije padalo na pamet da je tu i naš kraj. Svijest o ropstvu koje nam je donio fašistički okupator bila je jača, snažnija i neograničena i lomila je sve sante zaleđenog Šatora i njemačke soldateske tu u njenom podnožju. Svijest i vjera u pobjedu nadvladavala je i sve teš-

koće promrzlih nogu, gladi i svega što se dešavalo u tim kraterima u snijegu zaleđenog martovskog Šatora.

Treći dan naša kolona uputila se preko zaleđenih višova prema selu Rorama. Bilo je veoma teško kretati se po zaleđenoj snežnoj površini. Na sve strane vrebala je smrt. Nalazio sam se sa 1. bataljonom koji je bio i prethodnica u tom nemilom pohodu preko planine. Kretanje je bilo teško, držali smo se često za ruke da se ne bi otisnuli niz strme glečere pobjesnele planine. Na jednom ledenom prelazu naš kurir Mujo (prezimana se ne sjećam) htio je da pomogne jednom borcu 1. bataljona koji se okliznuo niz ledenu strminu držeći se za jednu granu koja je strčala iz snijega. Ispod toga bio je nevidljivi snijegom i ledom pokriveni ambis kome nije bilo kraja. Kratak stisak ruke i težinu dvojice boraca grana nije izdržala — otisnuli su se u nepovrat. Nikad nijesmo saznali koliko ih je tako progutao ovaj sleđeni mart. Ništa nijesmo mogli da preduzmemo za spasavanje pojedinih boraca iako se sve to dešavalo pred našim očima.

Krećući se tako u prethodnici 1. bataljona prema selu Rorama, često smo zastajkivali, jer se kolona nije kretala ravnomjerno. Ko se sve danas može sjetiti kakve su sve komande u koloni prenošene. Ponekad i sve obrnuto od onog što je izvorna komanda značila. Pospali i iscrpljeni borci nijesu imali ni toliko prisebnosti da prenesu ono što su od svog druga pozadi ili spreda čuli. I sam sam se u jednom nizbrdnom hodu kroz dosta dubok snijeg obreo među jelama koje su bile iskićene raznim ukrasima iz kojih je izbijala toplota i sve ugodnosti prijatne atmosfere. Bili smo zastali i taj me osjećaj do te mjere obuzeo da više nijesam imao snage da se oduprem svim prijatnostima sopstvene halucinacije. Neko me pridigao iz prtine i nekako smo krenuli prema prvim kućama susjednog sela. A bilo ih je dosta koje niko nije ni vidio ni pridigao i koji su tu ostali na vječito mrtvoj straži da podsjetite šta je bilo tog marta 1943. u ledom i mećavom zavejanom Šatoru.

Bez pretjerivanja se može reći da smo se sa čitavom brigadom na Šatoru i oko njega našli u ozbiljnoj krizi. Kriza je bila uslovljena i težinom situacije, jer su naša dva bataljona (3. i 4) bili razbijeni u manje grupe i tek

poslije izlaska iz Šatora ponovo su se prikupili i ušli u sastav brigade.

Preko Rora brigada je sa dva bataljona krenula prema Sanici. Neprijatelj je glavninu svojih snaga pomjerao prema Prozoru i Neretvi, potiskujući naše glavne snage sa Vrhovnim štabom na čelu. U Sanicu je pristigao i 4. bataljon koji je u borbama na Šatoru djelimično bio i razbijen. Drugi bataljon je prešao u Liku. U Sanici za vrijeme dvodnevnog odmora održan je i sastanak komunističkog štaba brigade koji je sazvan na inicijativu Oblasnog komiteta KPJ za Krajinu.. Pored sekretara Oblasnog komiteta Đure Pucara, na sastanku su još bili: Osman Karabegović, Rudi Kolak, Boško Siljegović i Rada Vranješević. Razgovaralo se o stanju u brigadi i ocjeni koliko se štab brigade snašao u ofanzivi, pa, prema tome, i na Šatoru. Bilo je dosta kritike na račun našeg štaba, ali se u razgovorima pokazalo da drugovi iz Oblasnog komiteta nijesu do kraja poznavali neke stvari. Na primjer, nijesu znali da je u toku probijanje iz Šatora jedan naš bataljon upućen bez znanja našeg štaba sasvim u drugom pravcu od političkog komesara 10. divizije, mada se nama pripisivalo u grijeh da smo izgubili vezu sa bataljonom. Ali sastanak je bio veoma koristan, jer je dato više korisnih sugestija o tome šta treba dalje raditi i pred kakvim će se novim zadacima naći brigada.

Poslije ofanzive brigada je imala 1008 boraca i svega 800 pušaka. Članova Partije i kandidata bilo je oko 150, a članova SKOJ-a 166. U toku ofanzive bilo je oko 70 mrtvih i ranjenih drugova, a tačan broj izgubljenih nije se znao.

Preko Luči Palanke brigada se smjestila u sela Suvaja i Jasenica gdje se kraće vrijeme odmarala, popunjavala i sređivala poslije tromjesečnog marša i neprekidnih borbi. Ali u jeku sređivanja brigade i priprema za nove zadatke pjegavi tifus sve se više širio i izacivao iz borbenih redova veliki dio boraca. Iscrpljeni borci nijesu imali snage da se odupru ovoj najezdi novog neprijatelja, bez obzira što su poduzimane sve mjere koje su onda stajale na raspolaganju da se ova opaka bolest spriječi ili bar umanjí njeno dejstvo. Neke čete i bataljoni bili su skoro poluproljeni, a ono što je bilo najteže to je bio

smještaj i liječenje već oboljelih drugova i drugarica. Ono što nam je u toj situaciji bilo najdragocnije to je bila svesrdna pomoć tog kraja. Do kraja i svesrdno narod je pomagao u hrani i svemu što mu je stajalo na raspolaganju da se uspješnije borimo protiv te opake bolesti.

U vrijeme 5. neprijateljske ofanzive brigada je dobila zadatak da se preko Like prebaci na teren Korduna i Banije i da vojnim dejstvima i političkim radom pomogne širenje i učvršćivanje našeg pokreta u muslimanskom dijelu Krajine i da u zajednici sa hrvatskim jedinicama, koje su se nalazile u tom području, vrše zajedničke akcije protiv neprijatelja. Prelaz preko Une nije bio moguć radi jakih neprijateljskih snaga koje su držale komunikaciju Bosanski Novi — Bihać. To je bio veliki marš koji je brigada izvršila pravcem Suvaja — Hrgar — Gorjevac — Doljani — Strbački Buk — Kestenovac — Koreničko Polje — Plitvička jezera — Kordun — Žirovac (Banija). Tamo se već nalazio 2. bataljon koji je ranije prešao na taj teren.

Na čitavom maršu pjegavi tifus i dalje je izbacivao iz stroja veliki broj boraca. Na tom velikom putu brigada je 1. maj proslavila na Plitvičkim jezerima. Bez obzira što je to bio naporan marš i što je tifus zahvatio čitavu brigadu ovaj praznik rada bio je posebno veseo. Ovdje pored divnih vodopada kao da se osjećalo ono što će biti sutra. Kao i uvijek u tim momentima snaga mladosti i proljeća stapala se sa snagom novih ideja za koje su i sve žrtve koje su date bile dio nove Jugoslavije koja se stvarala sa predavanjima o radničkom prazniku spajali su se u ono novo prvomajsko sutra.

Prelaskom na teren Banije i Korduna brigada ulazi u sastav Unske operativne grupe, zajedno sa banijskom i 8. kordunaškom brigadom. Ulaskom u Unsku operativnu grupu brigada je i dalje stalno održavala vezu sa Oblasnim komitetom KP za Bosansku krajinu i štabom 4. divizije koji se nalazio u Podgrmeču. Na tom terenu pored manjih vojnih akcija brigada je organizovala veoma širok i intenzivan politički rad u susjednim selima toga kraja i razgarala narodnooslobodilački pokret. Mogućnosti za takav rad bile su povoljnije jer neprijatelj je uglavnom ču-

vao svoje garnizone, jer nije imao dovoljno snage da poduzme ozbiljnije akcije na slobodnu teritoriju.

Njemački okupator bio je angažovan protiv naših glavnih snaga u 5. ofanzivi, a ustaše već nijesu imale snage da nešto ozbiljnije preduzmu protiv naših snaga na tom terenu. Narod je bio dosta zaplašen prethodnom neprijateljskom ofanzivom, jer je veliki broj neboraćkog stanovništva, a posebno Banije, stradao u toj ofanzivi. Brigada je u to vrijeme bila kompletna sa sva četiri bataljona i znatno se odmorila i oporavila od prvih udara u jeku ofanzive. Jedino je još uvijek tifus sakatio njene redove i umanjivao borbenu gotovost. Živ politički rad u brigadi i na terenu ojačao je još više njeno jedinstvo. Partijska organizacija je jačala i po broju i kvalitetu, prosvjetno-kulturni rad u brigadi bio je već široko poznat na terenu. Kulturno-prosvjetna ekipa brigade rado je dočekana u svakom selu. Milina je bila slušati borbenu pjesmu koju je ta ekipa pripremala i bez pretjerivanja mogu reći da je bila jedna od najboljih ekipa koje sam sreo u toku rata. Već je počeo i izlaziti brigadni list »Borac sa Une« koji je davao presjek života i rada brigade, a imao je i dosta priloga sa političkog rada u selima.

Krajem maja 1943. brigada je imala oko 700 boraca. Broj članova Partije i SKOJ-a je povećan tako da je tada bilo oko 250 članova Partije i kandidata i 203 člana SKOJ-a. Uprkos velikog broja oboljelih komunista od tifusa, preko 50% bilo je oboljelih, bio je razvijen veoma bogat vojni, politički i kulturno-prosvjetni rad. U formiranju brigade bilo je 50–60% nepismenih. Socijalni sastav partijske organizacije — 80% seljaka, 8% radnika i 12% većinom srednjoškolaca.

Vojne akcije za oslobođenje Pećingrada i Slunja, u kojima je brigada učestvovala, znatno su doprinjele da borbena gotovost brigade poraste, dok prethodna akcija na neprijateljsko uporište u Bučicu kod Siska nije uspjela. Sve te vojne akcije u zajednici sa ostalim brigadama Unske operativne grupe bile su lokalnog karaktera. Boravkom na Baniji i Kordunu, pored ostalih zadataka, brigada je imala za zadatak da se popuni novim borcima iz Krajine, ali u tome nije uspjela. Veliki strah kod musliman-

skog stanovništva od okupatora poslije ofanzive djelovao je veoma nepovoljno za dobrovoljno javljanje u našu vojsku.

U to vrijeme bila je presudna bitka u 5. neprijateljskoj ofanzivi na Maglicu, Volujaku, Zelengori gdje su naše snage u trostrukom obuču bile opkoljene sa svih strana. Mi smo bili redovno obavještavani preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, a i drugim putem o težini bitke na Sutješci, ali tada nijesmo dovoljno znali kakve razmjere, a posebno kakva je bila težina te bitke.

Vrhovni štab NOV Jugoslavije je putem radio-veza štabova i radio-stanica tražio da sve jedinice Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije širom čitave zemlje pojačaju svoje akcije na neprijateljska uporišta da bi time pomogli i do izvjesne mjere rasteretili žestinu neprijateljskog napada na Sutjesci. Ne bi se moglo reći, nakon saznanja o težini bitke na Sutjesci, a pogotovu današnjih saznanja, da je naša brigada i čitava Unska operativna grupa bila na visini svog vojnog zadatka u tim presudnim momentima neprijateljske ofanzive. Na vojnim istoričarima je da daju sud o tome, kao i mnogim drugim operacijama koje se mogu jedino ispravno sagledati iz šireg ugla posmatranja dejstva i sadejstva naših oružanih snaga u datim okolnostima.

U julu brigada je dobila naređenje da se hitno preko Une prebaci u rejon Podgrmeča. Treba ovdje napomenuti da je brigada svojim boravkom i radom u sastavu Unske operativne grupe ostavila veoma dobar utisak u tom kraju. Njena politička aktivnost i primjerno držanje prema narodu ostavilo je dubok trag. Pored ostalog, to potvrđuje 1 pismena direktiva političkog komesara Glavnog štaba Hrvatske: »da se iskustva VIII KNOU brigade koriste i primjene na ostale hrvatske brigade«.

Kod Blatne između Otoke i Bosanskog Novog u toku noći brigada je prešla rijeku Unu i nakon jednodnevnog boravka u Podgrmeču dobila je novo naređenje da sa dijelovima 6. brigade i Ribničkog NOP odreda napadne neprijateljsko uporište Ključ. Radosni su bili svi borci što se ponovo vraćamo u ovaj kraj i sa onim narodom sa kojim smo dijelili dobro i zlo u prvim danima neprijateljske

ofanzive. Veliki dio boraca bio je iz tog kraja i hitao je da sazna o svojim i vidi svoje bližnje.

Poslije neuspjelog napada na Ključ dva bataljona odlaze za Petrovac radi obezbjeđenja žetve, a dva bataljona prema Tičevu gdje su se bile skoncentrisale znatne snage četnika pod vodstvom popa Đujića. Poslije dolaska bataljona iz Petrovca naša brigada sa 10. brigadom vodila je uporne borbe sa četnicima i konačno ih potisnula prema Kninu i Vrliki. To je bio i period borbi brigade sa četnicima, jer poslije tih borbi sa četnicima brigada je dobila zadatak da se prebaci preko planine Manjače čisteći teren od četničkih grupa koje su u tom rejonu vršile najprljaviju ulogu ubijajući odbornike narodne vlasti i kurire koji su tuda prolazili. Četnici nijesu predstavljali neku organizovanu snagu i zato su uglavnom vršili prepade, u borbi su većinom bježali u šume i noću upadali u sela i pljačkali. Borci nijesu baš rado prihvatili takvu borbu, pogotovu zbog toga što su četnici bježali glavom bez obzira.

Prelazeći Manjaču brigada je zauzela položaje prema Banjaluci, sjeverno od Han Kola. Jakim snagama neprijatelj je za kratko vrijeme uspio da potisne naše snage na prilazima Banjaluke, a poslije toga brigada je dobila zadatak da se prebaci na položaje Bosanske Krupe sa kontrolom komunikacija Krupa — Petrovac i Bosanski Novi — Bihać. Ponovo, po treći put našli smo se u ovom kraju odakle smo i počeli svoj pokret tu na desnoj obali Une. Svaki naš dolazak na Unu i oko nje kao da je bio povratak kući i među svoje. Raslo je i raspoloženje za borbu i sve teškoće i ono što je bilo za nama lakše smo podnosili.

Naši uspjesi su se širili na cijelom frontu Jugoslavije. Rasla je naša slobodna teritorija, a neprijatelj je nastojao da sačuva svoje garnizone u gradovima koje je bio ponovo okupirao u Krajini 4. neprijateljskom ofanzivom. Svaki ispad neprijatelja iz Novog, Krupe, Bihaća, Petrovca bio je teško kažnjen od naših jedinica. Voz između Bihaća i Novog je neredovno odlazio i mi smo se tu osjećali kao svoj u svome. Više uspješnih akcija na neprijatelja u tom području obogatilo je brigadu oružjem, opremom i municijom. Borci su bili orni za borbu i osje-

ćalo se iz dana u dan kako brigada raste i razvija se u veoma sposobnu i pokretnu jedinicu. Kroz borbe i akcije i stalan politički rad brigada se sve više osposobljavala i za veće zadatke. Prelaskom na novi teren oko Une brigada je već dala 32 vojno-politička rukovodioca za rad na terenu Bihaća, Cazina i za Podgrmečki odred. Sve više su izrastali novi kadrovi, koji su bili spremni da preuzmu i veće funkcije u vojsci i pozadini.

Dolaskom na taj teren naše veze sa ilegalcima u Novom, Krupi, a posebno Bihaću bile su redovne i intenzivne. Bili smo na vrijeme obaviještavani o svim pokretima neprijateljskih snaga. Početkom oktobra preko naših veza predata je jedna domobranska jedinica u Ostrošcu. U tom periodu su bile značajne akcije u kojima je brigada učestvovala, i to na Sanski Most i Ljubiju.

U više uspješnih akcija u tom periodu tačnije u noći između 14. i 15. oktobra bio je i napad prvog bataljona naše brigade na neprijateljsko uporište rudnik željezne rude u Ljubiji. Pored zarobljenih 200 vojnika i 14 oficira domobrana, zaplijenjeno je nekoliko topova, bacača, mitraljeza i mnogo vojne opreme i municije. Rudnik je bio onesposobljen za dalje korištenje rude. Zarobljeni domobranci sami su otkrili nekoliko aktivnih oficira koji su po svojoj orijentaciji bili ustaški raspoloženi. Jedan manji broj domobranskih oficira i vojnika dobrovoljno se javio da ostane sa nama, a drugi su bili pušteni kućama.

Svima koji su bili drugi put u oslobođenoj Ljubiji i koji su ostali živi u živom sjećanju je ostao doček mještanina tog malog rudarskog mjesta u blizini Prijedora. Prazničko veče bilo je obilježeno i velikom priredbom u jednom domu nasred Ljubije. Na okupu je bilo i staro i mlado, a brigadna ekipa po svom starom običaju zaorila je svoje borbene pjesme, pjesme borbe i slobode. Veselju nije bilo kraja do pred samu zoru, ni trunke sjete ni straha kod tih mladih ljudi, iako su bili svi svjesni da se mi tu ne možemo dugo održati zbog jednog neprijateljskog uporišta u Prijedoru i velikog interesa njemačkih fašista za gvozdenu rudu. I danas poslije nekoliko decenija od tih događaja čovjeku ne silazi sa pameti duboko poštovanje prema toj mladosti naše revolucije, koja je imala snage i vremena za sve.

Polovinom novembra brigada je opkolila i napala ustaško uporište Čardak, koje je branilo prilaze Bosanskoj Krupi i željezničkoj pruzi Bihać — Bosanski Novi. Podrškom njemačkih tenkova iz Krupe nakon višerasovne borbe opkoljena ustaška posada se probila prema Krupi.

U ranu zoru tog 13. novembra u jurišu na ustašku posadu na Čardaku na jednoj poljanici daleko dvjesto metara od ustaškog mitraljeza poginuo je politički komesar brigade Avdo Ćuk. Jednom prilikom naš veliki književnik Ivo Andrić napisao je: »Nestanak čovjeka koga smo voleli i cenili oživi sjećanje na njega, obasja njegovu ličnost novom svjetlošću. U toj svjetlosti istaknu se jače mnoge pojedinosti, ali u isto vrijeme ona ih preobrazi i izmeni. Tako pokojnici žive u nama u dvostrukom, ukrštenom osvetljenju« u poznatoj nam svestlosti života koji srno sa njima proveli — u novoj i čudnoj svetlosti njihovog nestanka... Tako naše sjećanje, umjesto onog koji je otišao iz života, počinje da stvara njegov lik koji treba da traje dalje, sa nama, i posle nas«. Sjećanje na tako divnog čovjeka, pri pomeni njegovog imena i puta 8. brigade budi u nama veliko poštovanje. To je bilo kratko i dugo vrijeme drugovanja i poznanstva u ratu. Kratko, jer smo deset mjeseci živjeli i radili zajedno i dugo, jer toliko vremena za upoznavanje čovjeka u ratu znači više nego desetina godina u normalnim uslovima. Bio je najmlađi među nama u štabu brigade. Došao je tiho i mirno i prvih dana u štabu bio je povučen u sebe kao da je sebi govorio — nije ovo mjesto za mene nego u prvim borbenim redovima. Nešto proletersko zračilo je iz lika ovog mladog političkog komesara i to ga je odavalo na svakom koraku. Ljut na svaku pompu i nadutost uvijek je slivao svoje riječi i djela u jedno. U svakom postupku tražio je pravdu. Strog i odmjeren u svojim postupcima prvo prema sebi, a i prema drugima, sve je više osvajao ljude oko sebe. Nikad nije prestajao da zapaža nepravde i tražio je mirno i nenametljivo da se što prije otklanjaju. U svakodnevnom životu i radu nikad nije patio da mnogo govori i da nagomilava riječi, pogotovu velike riječi, jer je shvatao da mnoštvo ponovljenih riječi manje kazuje i pod njima izdiše istina.

Na bezbroj sastanaka komunista bilo u četi, bataljonskom birou ili brigadnom komitetu uvijek se isticao svojom principijelnošću i uvijek stalno i ponovno identifikujući pojam dobrog čovjeka i komunista. Tako je shvatao Partiju i njen život i rad. Mada je po prirodi bio pun sjete i ozbiljnosti, svakom uspjehu brigade radovao se kao dijete. Radost je bila njegova borba za pravdu, za istinu i humanog čovjeka. Sva sjećanja koja ožive pri pomisli na njegov svetao lik uvijek u čovjeku zapale novu svjetlost i vjeru u ono što je dobro i što podstiče na bolje i savršenije društvo. On nikada nije vidio ni kraja svojoj snazi i vremenu u kome treba da se ostvaruje i ostvari socijalistički ljudski progres. Zbog toga sjećanje na druga Avdu Ćuka, političkog komesara 8. brigade, uvijek »traje sa nama i posle nas«.

Bližio se i kraj 1943. godine i godine dana od rađanja brigade. U neprekidnim jednogodišnjim borbama i pokretima brigada se kalila kroz borbu, snažno učvrsla, naoružana znanjem i iskustvom, sve spremnija za nove i teže zadatke. Kao da se mladost spajala sa svim iskustvima koje je surovi rat nosio sa sobom i sa njom i u njoj zajedno. Oslobođena teritorija Krajine je rasla i naše jedinice već su ponovo bile u Jajcu sa Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U toku su bile pripreme zasjedanja u Jajcu i Mrkonjiću. Stvarala se nova Jugoslavija, a u njoj i nova Bosna i Hercegovina. Mi u borbenim linijama nijesmo sve znali o tim pripremanjima, ali su nam i jedne i druge odluke bile ne samo nada nego i stvarnost da će sa slobodom doći i kraj stare vladavine i da sjeme socijalističke revolucije kroz oružani narodnooslobodilački pokret iz 1941. godine klija i razvija se kroz oružanu borbu protiv fašističkog okupatora i svih onih koji su ga pomagali.

Tu na borbenim položajima Podgrmeča stasio je jedan front vojske i naroda na programu Komunističke partije Jugoslavije koji je svuda imao svoje specifičnosti, a istovremeno svuda je imao i svoje jedinstvo. Partijska organizacija brigade sa već stasalim članovima Partije imala je i novo oružje u svojim rukama — Odluke AVNOJ-a. Rat je bio još u jeku, ali se fašistička nestabilna kičma lomila pod udarcima sa svih strana, U toj borbi i 8. bri-

gada se spremala za nove pobjede još spremnija i čvršća za nove okršaje.

Polovinom decembra, na položajima između Sanskog Mosta i Ljubije, opet novo naređenje štaba Korpusa da se razdužim svoje dužnosti i javim Vrhovnom štabu NOV Jugoslavije koji se tada nalazio u Jajcu. Još jedan težak rastanak sa drugovima sa kojima sam proveo godinu dana, sa kojima sam se srodio u teškim i radosnim trenucima te ratne 1943. godine. Ali ovog puta to je bila još jedna godina za nama, istovremeno i godina dana bliže pobjedi i konačnoj slobodi.

BLAŽO ĐURIČIĆ

FORMIRANJE I PRVI MJESECI BORBE OSME BRIGADE

U 8. brigadu došao sam sa grupom partijskih i političkih rukovodilaca 8. februara 1943. godine, skoro jedan i po mjesec kasnije od njenog formiranja. Ali ono što sam radio neposredno prije toga — odmah nakon uspješne bihačke operacije — moglo bi se reći da sam bio prisutan sa brigadom i prije njenog formiranja.

Dolaskom u oslobođeni Bihać i prvim razgovorima u OK KPJ za Bihać i Cazinsku krajinu¹ sa drugom Đurom

¹ Okružni komitet KPJ za Bihać i Cazinsku krajinu sačinjavali su: Hajro Kapetanović, sekretar, Rako Tanović, organizacioni sekretar i članovi: Hasko Ibrahimpašić, Hamdija Omanović i Dževad Midžić (kao sekretar OK SKOJ-a) Partijska organizacija okruga imala je 90 članova KPJ, 15 partijskih ćelija, 45 kandidata za člana KPJ, 16 partijskih aktiva i 7 vaspitnih grupa. Postojala su 2 sreska komiteta KPJ za Bihać i Cazin. Isto tako na okrugu su bila 2 sreska komiteta SKOJ-a sa 22 skojevske grupe i 153 člana SKOJ-a (Bihačka republika, tom I, str. 446).

Teritoriju okruga sačinjavali su bihački srez (bez Kulen Vakufa, Kolati, Klise, Rajnovca, Kestenovca (Cazinski srez) u koji je bilo uključeno još 10 sela Bos. kmprskog sreza (Bužim i Varoška Rijeka sa okolnim selima) i Velikokladuški srez. U sporazumu sa OK KPJ za Liku ovom okrugu je bilo privremeno pripojeno Ličko Petrovo Selo.

Pucarom Starim, zatim nekim članovima CK KPJ koji su se sa drugom Titom nalazili takođe u Bihaću spremajući se i očekujući Prvo zasjedanje AVNOJ-a — osnovna preokupacija je bila da se svim snagama političkog kadra krene u političku aktivnost na novooslobođenim teritorijalna našeg okruga. Radeći na organizaciji NOO, formiranju partijskih, skojevskih i omladinskih organizacija kao i organizacija AF2-a, u žiži svih pitanja koja su se tada postavljala bilo je uključivanje novih boraca u naše vojne jedinice i stvaranje novih jedinica.

Našim dužim zadržavanjem na oslobođenim teritorijama okruga nastale su vidne promjene u vezanosti naroda za NOP i NOB. Istina iz Bihaća, Cazina i Velike Kladuše već su se i ranije od 1941. godine nalazili pojedini borci u našim jedinicama, ali sada je trebalo da dođe do temeljnog preokreta. Veoma važna činjenica je bila da narod Bihaća i Cazinske krajine nije napuštao svoje domove pred našim jedinicama, kako se to nama u nekim krajevima koje smo mi oslobađali ranije, dešavalo, nego nas je domaćinski sačekao i uključivao u NOP. Za veoma kratko vrijeme razvio se vrlo intenzivan politički rad. Sve što se moglo uključiti u politički rad radilo je neumorno i danonoćno. Angažovani su mnogobrojni drugovi i drugarice čiji elan i rad, zalaganje i samoinicijativa može biti primjerna onom entuzijazmu kakav se pokazivao u najsnažnijim ustaničkim centrima od 1941. godine. Među ovim istaknutim aktivistima i partijskim rukovodiocima bili su: Vojo Stanarević, Stipe Butorac, Halkija i Hamdija Pozderac, Esad Berberović, Enver Redžić, Rahmija Kadenić, Jela Aralica, Ferid Feđa Dedić, Meho Abazović, Hasib Alibegović, Hamdija Omanović, Raza Kovačević, Mile Mandić, Ivica i Slavko Odić, Milošava Gajić, Pero Gazibara, Omer Duranović, Nijaz Hadžiselimović, Kaja i Vojan Popović, Mirko Turić, Semso Tabaković, Tane Raković, Dževad Midžić, Hasko Ibrahimpašić, Branko Bokan, Zumra Cejvan, Vahida Maglajlić, Aiša Malićević, Ljubo Dotlić, Esad Čibanović, Boško Kecman, Ale Galić, Kemo i Arif Suljić, Hasan Mujezinović, Mujo i Suljo Zunić, Meho Hadžiabdić, Hadjera Sakić, Iška Sadiković, Fatka Mušanović, Idriz Burzić, Ivanka Perković, Ale Terzić, Mubera i Zlata Salilhodžić, Zejneba Beganović, Fanika Ve-

per, Fatka Sarajlić, Bakira Pozderac, Serif Buljubašić, Mehmed Midžić, Vajan i Kajo Popović, Đuro Vunjak, Mašo Ibraimpašić, Mile Mandić, Pero Lavrnja, Miljkan Ostojić, Mile Dondur, Alija Berberović, (iz Bihaća), Husein Hodžić, Jusuf Lipovača, Sead Pozderac, Mirko Medić, Hidajet Ajanović, Lazo Beronja, Huso Sabljacović, Omer Omanović, Rizo Muhsinović i mnogi drugi.² Najveći broj ovih partijsko-političkih radnika ući će prilikom formiranja ili u toku IV ofanzive u sastav 8. brigade. Vjerujem da je to jedinstven slučaj da u tolikom broju prilikom formiranja brigade uđu zajedno sa tim novim borcima i oni koji su ih pozivali u jedinice.

Od posebnog značaja je bilo veliko angažovanje Nurije Pozderca u mnogobrojnim i svakovrsnim političkim aktivnostima na terenu Cazinske krajine. Kad god se je ukazala prilika Nurija se sa grupom aktivista nalazio u selima i narodu objašnjavao ciljeve NOB pozivajući ih da se najsposobniji uključe u jedinice NOV i POJ. Moša Pijade, Simo Milošević, Pavle Savić i Vlada Zečević direktno su sa nama i Nurijom učestvovali na mnogobrojnim zborovima i konferencijama sa narodom.

Drug Tito se stalno interesovao kakva je politička situacija u Bihaću i Cazinskoj krajini. On je lično prisustvovao velikom zboru naroda u Bihaću, a posebno je posjetio Cazin i govorio na poznatom zboru decembra 1942. godine na kojem je rekao po prvi put i svoje pravo ime i prezime. Moram reći da su u mnogom drug Tito i drugovi bili zadovoljni onim kako se radilo i šta se u toku tog vremena postiglo.

Među značajnije zborove i mitinge koji su bili organizovani u svrhu popularisanja naše NOB i pozivanja naroda za pristupanje NO pokretu, spomenuo bih: veliki miting održan 7. novembra u Bihaću, zbor naroda održan 8. novembra u Bužimu, konferenciju građana održanu 8. decembra u Otoci, veliki zbor naroda održan 13. decembra u Bihaću na kojem je četa omladinaca položila zakletvu

² U tom periodu je politički djelovao i Huška Miljković, koji je bio komandant mjesta Velika Kladaša i član sreskog komiteta KPJ za Cazin i Veliku Kladašu.

pred drugom Titom i odmah upućena u 2. brigadu. Ova četa kasnije će biti prekomandovana u 8. brigadu. Održani su zatim zborovi u Pećingradu, Velikoj Kladaši, Pjanićima i svakog pijačnog dana kratki mitinzi u Czinu, Velikoj Kladaši i Bihaću. Svakog dana ili noći održavane su mnogobrojne konferencije po selima, osnovani organi NO vlasti i društveno-političkih organizacija, a vođene su široke i vrlo žive diskusije oko objašnjavanja ciljeva NOB. Zbog svih ovih aktivnosti mogli smo poslati Oblasnom komitetu izvještaj u kojem je, pored ostalog, bilo i ovo: »Od prijavljenih dobrovoljaca (podvukao H. K.) na vojno-političkom kursu bilo je 163 omladinca i omladinke.³ Pored toga postojao je omladinski kurs u Czinu, na kojem je bilo 146 omladinaca Muslimana.«⁴

Takođe smo mogli izvjestiti Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu da smo zajedno sa aktivistima NOP-a i organima narodne vlasti pokazali velike rezultate u dobrovoljnom sakupljanju oružja od stanovništva. Tako je nakon oslobođenja Bihaća, Cazina i Velike Kladaše prikupljeno samo na konferencijama i zborovima preko Komande područja i komandi mjesta 463 puške i 4 puškomitraljeza.⁵

Navedeni primjeri govore da je narod Bihaća i Cazinske krajine istinski prišao Naiodnooslobodilačkom pokretu i da smo mi na ovoj novooslobođenoj teritoriji postigli veoma velike uspjehe u političkom prilaženju naroda našem pokretu. Raspoloženje koje je u to vrijeme stvoreno na ovom terenu podstaklo nas je na razmišljanje o mogućnosti uključivanja u NOV većine Muslimana i Hrvata, od kojih bi se mogla formirati do jedna divizija. To mišljenje sa nama je dijelio i Moša Pijade kada je sa nama boravio u Czinu, Bužimu i Otoci 10. i 11. XII 1942. godine, On je poslije toga predlagao drugu Titu da da saglasnost za mobilizaciju vojnih obveznika preko narodnooslobodilačkih

³ Izvještaj OK KPJ Bihaća, od 4. 1. 1943. godine, Bihaćka Republika, tom I, strana 466. Od ovog broja bilo je 81 Musliman, 53 Hrvata i 27 Srba.

⁴ Pismo Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 3. 12. 1942. godine Štabu 4. NOU divizije, Bihaćka Republika, tom I, strana 446.

⁵ Bihaćka Republika, torn I, stubac 3, strana 451.

odbora i komandi mjesta.⁶ Razlog za ovakav prijedlog je bio i u tome što su i sami stanovnici izražavajući želju da idu u naše jedinice, zahtijevali da se to čini preko zvaničnih poziva u vojsku jer im nismo mogli garantovati odbranu slobodne teritorije u slučaju prodora jačih snaga neprijatelja. Sa obaveznim pozivom u vojsku porodice boraca koji bi se nalazili u našim jedinicama imali bi manje teškoća za slučaj da ovu teritoriju ponovo preotmu Nijemci i ustaše, jer bi se pravdali da su njihovi najbliži »prisilno«, pozivom, morali otići u našu vojsku. Mi smo procijenili i računali da bi u naredna dva mjeseca mogli mobilizirati sa terena Bihaća i Cazinske krajine do divizije boraca iz redova Muslimana i Hrvata. To je bilo mišljenje kako komunisti tako i mnogih viđenih aktivista NOP-a sa terena među kojima i Nurije Pozderca. Međutim do primjene ove naredbe nije uopšte došlo jer je, uskoro, 20. januara nastupila IV neprijateljeva ofanziva.

Formiranje 8. brigade imalo je velikog odjeka na Okrug. Isto tako sa najvećom pažnjom i simpatijama primljeno je u Vrhovnom štabu NOV i DVJ.⁷ Brigada se oslanjala na dva najnaseljenija kraja u Bosanskoj krajini, na ustanički Podgrmeč i na Bihać i Cazinsku krajinu. Zbog operativno strategijske situacije na frontu kao i značaja kojeg je formiranje brigade za razvoj i osnivanje novih jedinica u NOV imalo, brigada je jedno kratko vrijeme bila pod direktnom komandom Vrhovnog štaba. Kada se bližilo napuštanje od naše strane Bihaća, brigada je data pod komandu štaba 1. bosanskog korpusa. O tome sam i o situaciji na frontu saznao mnogo više 27. januara 1943. godine, kada je oko 2 sata (u noći) zakucao na vrata Okružnog komiteta kurir Vrhovnog štaba. Objasnio mi je da ga šalje Aleksandar Ranković i da se spremim jer ću ići na put. Zgrada Okružnog komiteta bila je odmah prva do Vrhov-

⁶ Zbornik, tom II, knjiga 7, dok. br. 15, str. 30 i 31, od 11. 12. 1943. godine.

⁷ Arhiv CK SKOJ-a 1943, sig. 2. U pismu Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Srbiju drug Ivo Lola Ribar piše »Drugovi, naša vojska je sada velika. Čuli ste za divizije, za Bosanski korpus. Sada se baš stvara VIII krajiška brigada — muslimanska. Raspoložemo svim vrstama oružja.« Pismo je pisano 7. januara 1943. godine.

nog štaba, pa mi nije trebalo mnogo vremena da vrlo brzo tamo stignem. Zatekao sam budne članove Vrhovnog štaba Aleksandra Rankovića i Velimira Terzića sa vojnim sekcijama. Zamnom u sobu je ušao i jedan oficir iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Nakon kratkog uvodnog razgovora Ranković je prešao na ono zašto me je pozvao u ovo doba noći.⁸ Objasnio je da Nijemci prodiru jakim snagama od pravca Gline, Kostajnice, Petrinje, Dvora na Uni i Bosanskog Novog. Veliku Kladašu zauzeli su Nijemci i kreću prema Cazinu i Slunju. Tamo se nalazi 7. banijska divizija, koja sa njima vodi vrlo oštre borbe. Sa 7. banijskom divizijom je radio-veza prekinuta pa je zbog toga bilo nužno da se što prije uspostavi i Sedmoj diviziji prenese naređenje Vrhovnog štaba da preuzme ulogu zaštitnice glavnih snaga pod direktnom komandom Vrhovnog štaba, koje su se povlačile u pravcu Bosanskog Petrovca. Meni je predato jedno pismo a drugo pismo sa istim sadržajem oficiru koji nas je pratio. Za slučaj da jedan od nas pogine u traženju Štaba 7 divizije, drugi mora da produži put i pronađe ga. Ako bi nekim slučajem izgubili pismo, onda smo trebali prenijeti poruku da 7. divizija odmah bez ikakvog čekanja krene u pravcu odstupanja jedinica pod direktnom komandom Vrhovnog štaba, tj. prema Bosanskom Petrovcu — preko Bihaća — i da sa nama na najbrži način uspostavi vezu. Zadatak je bio od najveće važnosti, jer je divizija trebala da bude zaštitnica glavnim snagama Vrhovnog štaba koje se kreću prema Livnu i dalje. Za izvršenje ovog zadatka dali su nam putnički automobil (mislim da je bio Opel Olimpija) i naložili da odmah krenemo na put.«

Tada je Aleksandar Ranković razgovarao još i u vezi dolaska Nurije Pozderca u sastav članova Izvršnog odbora AVNOJ-a koji se već nalaze u Drvaru. Rekao sam da sam obaviješten da Nurija do juče 26. januara nije donio odluku kada će da iziđe iz Cazina.⁹ »Treba mu reći, naglasio je Ranković, da je poruka druga Tita, Ribara, Moše Pijade,

⁸ Zbornik tom II, knjiga 7, dok. 169, str. 503, prvi stubac, red 24 i 25.

⁹ Dileme su bile: dali će Nurija ići sa glavnim snagama Vrhovnog štaba ili će ostati sa nama u Bosanskoj krajini.

Sime Miloševića i moja, da on odmah krene zajedno sa nama i Vrhovnim štabom sa našim glavnim snagama.

Razgovor je završen i krenusmo na put. Sa mnom još šofer i oficir (ne znam mu ime). Bilo je negdje 3h po ponoći. Vozili smo dosta brzo ali i oprezno, jer ne znamo najnovije stanje na frontu. Prođosmo kroz Ostrožacki grad. Automobil je grabio kilometre. Dođosmo u Cazin. Pravac, Komanda mjesta, koja je bila na raskršću ispod sadašnjeg modernog hotela, a preko puta zgrade koja je nekad bila sresko načelstvo. U Komandi zatekosmo komandanta Ferida Feđu Dedića i njegovog zamjenika Hidajeta Ajanovića, zatim Hasiba Alibegovića — kadiju, Omanović Omera, Nijaza Hadžiselimovića i još neke drugove iz Komiteta i političke radnike. Svi su bili budni. U zgradi je bilo više hladno nego toplo. Sanduci sa dokumentima i stvarima bili su spremni za evakuaciju, ali je veći dio već bio odvezen. Straža kod Komande mjesta bila je na okupu i dobro naružana. Bilo ih je možda preko 50. To su stražari koji nisu samo bili u komandi mjesta Cazin, nego i na drugim mjestima odnosno komandama. Takve komande imali smo još u Bužimu, Pečigradu i Velikoj Kladuši.

Nakon kraćeg razgovora rekoh Feđi zašto sam navratio u Komandu mjesta. Interesovao sam se gdje se nalaze neprijateljeve snage i gdje bi mogao naći štab 7. banijske divizije. Prema njegovom obavještenju neprijateljeve snage već se nalaze u Pečigradu ili su sasvim blizu ovog mjesta. Banijska divizija, kako su je ovdje zvali, nalazi se negdje oko sela Kudića. Ako požurimo možemo proći raskršće kod Coralića, prije njemačkih vojnika, a možda i vratiti se nazad. Čuo je da se borci 7. divizije dobro tuku sa Nijemcima, pa možda oni neće moći tako brzo ni doći. U putu moramo naročito da se pazimo pojedinih neprijateljskih ubačenih grupa koje presretaju pojedince, oduzimaju oružje i pljačkaju. Još nisu nikoga ubili, ali i to će činiti. Međutim, oni se ne pojavljuju kad naiđu naše vojne jedinice. Tada se oni prikrivaju po šumarcima ili u kućama pojedinih jataka, a čim naše jedinice odu oni ponovo napadaju pojedince i pljačkaju pa čak i tuku. Tako su prije dva dana presreli dve Banijske koje su išle kroz Ljubljankiće i pretukli ih toliko da su se iste jedva kretale. Čuli smo već i za zločine koje čine vojnici iz divizije »Princ Eugen«.

Svi ovi razgovori, na brzinu, služili su za prikupljanje informacija. Mi smo krenuli prema selima Pjanići, Tržačka Raštela, Tržac i Sturlić. Tu ćemo se prije sela Šturlica odvojiti prema brdima i selu Kudići. Rekao sam samo Feđi da ode kod Nurije Pozderca i da mu kaže da ću po povratku navratitij kod njega, pa ćemo onda zajedno krenuti nazad prema Bihaću. Još je bio mrak kad smo otišli iz Komande mjesta. A počelo je rasvanjivanje kad smo bili kod Tržačkih Raštela odakle se u desno kreće prema Tržcu. Sofer nije bio baš naročito vičan u upravljanju, pa je u zaokretu na desno skrenuo u grabu. Morali smo izići i auto podići i teškom mukom ga ponovo izvući na cestu, okrenuvši se ponovo prema Tržcu.

Taman krenusmo prema Tržcu, kad začusmo silnu huku aviona koji su u valovima letili prema Plješevici. Teške slutnje obuzele su nas jer smo pretpostavljali da lete prema našem dragom gradu Bihaću. Nema partizana koji je dolazio u ovaj grad, a da ga on nije svojom ljepotom i dobrotom ljudi osvojio, pa smo ga svi na dah zavoljeli... I nije prošlo dugo, a te najgore naše slutnje postale su nažalost istina. Zemlja se tresla i tutnjala od bombi koje su bačene na Bihać. Avioni su samo kuljali, jedna eskadrila za drugom, tukli i obrušavali se na grad. Dah je od tuge zastao u nama. Šta je sada tamo? Uništiše zločinci naš lijepi grad! Šta je sa građanima, drugovima koji su još u gradu? Žalost i teške zebnje obuzele su me na putu. Ali sva ta razmišljanja bila su načas, jer mi smo morali nastaviti put izvršiti zadatak — naći bezuvjetno 7. banijsku diviziju. Nismo bili na 500 metara prešli, kad najednom ugledasmo vojsku koja se uzvrpoljila, rasula na sve strane i počela zauzimati položaje za otvaranje vatre. Istrčali smo obadva iz automobila i najednom vidjeli da su to naši vojnici. Zavikasma da ne pucaju. Njima je bilo neobično da se partizani mogu još u ovoj prilici kretati automobilom, pa su od nas pretpostavljali da smo Nijemci koji smo im došli iza leđa. Vojnici zato na naš glas zastadoše i upitno nas pogledaše ko smo mi i šta hoćemo? Rekoše nam napokon da su banijski bataljon i da im je komandant Ignjatije Joka iz Trgova. Kako moje iznenađenje i radost! Ignjatija je bio zanatlija,

krojač, imao je radnju u Matijevićima kod Bosanskog Novog. U Partiju je primljen u novskoj partijskoj organizaciji. Ja nisam Ignjatiju video još od 1941. godine kad sam bio sa njim poslednji put u Javorniku, Dvor na Uni. Zato sam bio radostan što sam naišao na njegov bataljon. A još radosniji što smo našli jedinicu 7. banijske divizije. Opet kratki razgovor i drugarsko tapšanje po ramenu.

Uputiše nas prema sjeveru gdje je Štab divizije. Autonom nismo još dugo išli. Sa kurirom kojeg nam je dao komandant Joka izišli smo iz kola i krenuli brzim koracima prema selu. Stab nije bio u Kudićima, nego nešto niže sela u brdu ispod, čini mi se u Liskovcu. Nakon svega stigismo bez teškoća i velikih lutanja u Stab 7. divizije. Zatekao sam komandanta Pavla Jakšića i komesara Đuru Kladarina. Kakva opet radost! S Đurom sam se poznavao još iz Štaba NOP odreda Banije kad je on sa Capom, Turkulinom, Čedom Borčićem, Ivom Brodarcem, Vasiljom Gaćešom, Ganom Bjelajcem, Stjepanom Debeljakom, Francom Kneblom, Milkom Vranješević, Jožom Horvatom, Magom Bobetkom i mnogim mojim poznatim, uvijek dragim drugovima, bio na Baniji. Tamo sam im ja u nekoliko navrata dolazio sa Podgrmeča i donosio informacije o razvoju ustanka u Bosanskoj krajini i uspostavio partijsku vezu između Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu i CK KP Hrvatske. Mnogo mi je bilo drago da sam ga vidio. Đuro nas je sa velikom radošću primio. I svim drugovima u Štabu bilo je drago što smo došli. Pismo je brzo otvoreno. Lica su im se najednom uozbiljila. Moraju mjenjati plan kretanja divizije! Doznao sam da su planovi 7. banijske divizije bili u drukčijem smjeru nego što je bilo naređenje Vrhovnog štaba. Pavle, Đuro i ostali hitno su počeli preduzimati mjere prema naređenju kojeg smo im uručili. Mi opet radosni da smo izvršili zadatak hitali smo u Bihać da podnesemo izvještaj i vidimo šta se poslije bombardovanja zbilo u Bihaću.

Na samom našem povratku negdje pred Čoralčićima morali smo zastati u šumi, jer se preko nas vraćala eskadrila aviona koji su ponovo bacali bombe na Bihać, a neki su u povratku i mitraljirali. Osim toga, nismo bili sigurni da Nijemci nisu pošli iz Pečigrada i preko Skokova u Cazin. Bojali smo se da ne upadnemo u klopku. Ali, sve je bilo u

redu. Bilo je možda 10 sati kad smo se ponovo našli u Cazinu. Svrativši se za časak u Komandu mjesta odmah smo autom otišli do kuće Nurije Pozderca.

I tako dok sam stigao u kuću zatekoh sve ukućane i Nuriju u divhani.¹⁰ On, kao i uvijek, ljubazan i srdačan, pozdravio se je i sa primjetnim uzbuđenjem ponudio da sjednem. Mnogo ispitivačkih očiju upitno je meni postavljao pitanje bez da su i riječ progovorili — šta je ovo sada?! Šta će dalje biti? Nurija me upita odakle dolazim i kako je u Bihaću. Reče, da su ga obavijestili da sam još jutros prošao kroz Cazin a čuo je i bombardovanje Bihaća. Nastavio je da priča kako je baš sada razgovarao sa porodicom u vezi nastale situacije. On se spremao za odlazak iz Cazina zajedno sa nama da se nađe, sa njegovim proleterima, kako je često volio nazivati borce iz proleterskih jedinica koje su bile u sastavu glavnine Vrhovnog štaba. Znam, reče on, da si i ti došao u vezi toga. Potvrđujući mu to isto rekao sam mu da pored toga što sam došao kao sekretar Okružnog komiteta da se sa njim razgovorim o sadašnjoj situaciji i u vezi njegovog odlaska iz Cazina — posebno nosim poruku druga Rankovića da on, Nuriji, preporučuje da odmah krene za Vrhovni štab i AVNOJ jer ga tamo očekuju Ribar, Sima Milošević, Pavle Savić, Vlado Zečević i drugi. Drug Tito se posebno interesovao za Nuriju. Nurija mi je tada rekao da je bilo nekih Cazinjana koji su ga odvrćali od odlaska u partizane a zatim nastavio: »Ja sam već 1941. godine vidio kakav poredak donose i nude Nijemci i Talijani. Raskrstio sam odmah i sa ustašama koji su već do tada učinili neviđene zločine u našim krajevima. Ovi koji mi nude da ostanem to su dobronamjerni ljudi, ali oni su naivni i nisu se sasvim opametili poslije svih zločina koje su i sami vidjeli i koji su do sada već učinili«.

Iznenada me upita:

»Ima li mjesta u automobilu osim mene još i za Seada?«

Rekoh mu da ima i da ću ja Seadu ustupiti moje mjesto. Ja ću se nekako na drugi način povratiti. Začas je

¹⁰ Prostrano pretsoblje na spratu u starim muslimanskim građanskim kućama.

nastalo pozdravljanje, ljubljenje i silazak niz kućne stepenice. Auto je bio pred vratima. Oficir, Nuriya i Sead sjeli su i auto je krenuo. Pri odlasku bio je žalostan. On je mnogo vjerovao u ljude i volio je čovjeka. Uvijek je bio spreman da sasluša čovjeka i da s njim podijeli njegove teškoće i radosti. To povjerenje u ljude bilo je kod njega neograničeno. Bio je pravi narodni čovjek. Bio je ogorčen na neke svoje poznate partijske drugove koji nisu došli u partizane. Znao je da kaže: »Zaista odoše u izdajstvo do kraja«. I zato je Nuriya bio takvog raspoloženja kad je odlazio iz Cazina. Bar ja sam tako osjećao. Nuriya i Sead otvorili su prozore i okrećući se kući pogledom mahali najdražim svojim. Bio je to njegov posljednji pogled na kuću, Devletu i djecu, na prvog unuka koji se prije 3 i po mjeseca rodio ... Stajao sam kao svjedok svega toga. Nisam progovorio ni riječi, nego sam i sam mahinalno mahao njima. Nuriji i Seadu, za njihov sretan odlazak. Nije bilo vremena za duga razmišljanja. Osnovno je da sam zadatak obavio kako treba i da sam našao zajedno sa oficirima iz Vrhovnog štaba našu 7. banijsku diviziju. Sad idemo kod Feđe u Komandu mjesta, da nešto pojedem, pa opet put pod noge i u naš Bihać. Zbogom, doviđenja. Odoh i ja, rekoh Pozdercima. Oni me ustavljaju iz gostoprimitstva. Ali, ni njima nije do toga. Sad će tek kad osjete kuću praznu, sigurno biti u tuzi, jer su im otišli najdraži. Pašće i po koja suza. Ali nije to prvi ni zadnji put da iz naših kuća odlaze najmiliji, boreći se za slobodu i pravdu.

Krenuo sam za Bihać na konju.

Stigao sam do Ostrošca. Našao sam Idriza Muratagića, predsjednika NOO. Ispričao mi »čudesa« o Bihaću. Nema mnogo žrtava, ali je grad sav razrušen. O ovom sam se sam uvjerio kad sam stigao navečer u grad. Bio je već sumrak. Grad je bio u ruševinama. Prilikom bombardovanja grada Bihaća stradalo je 77 zgrada i poginulo 29 lica.¹¹

Gorjela je komanda mjesta. Ulice su bile zakrčene ciglama i kamenjem. Na pojedinim mjestima vidjeli su se

¹¹ U izvještaju t. broj 1/43 Velike župe Krbava i Psat Bihać, od 4. veljače 1943. godine... govori se da su partizani prilikom svog povlačenja uništili navedene zgrade, što ne odgovara istini, nego je bila čista ustaška propaganda.

veliki krateri od bombi koje su promašile cilj. Pokidane su telefonske žice i električni vodovi. Sve je to razbacano po ulicama i baštama. U gradu je zavladao potpuni mrak. Do juče grad veselja i pjesme odjednom je umuknuo i kao da je prestao da živi. Nikoga nije bilo na ulicama. U kafani kod Fetije džamije sjedilo je nekoliko ljudi s petrolejkama i čitali. Naišao sam kod kuće Džafera Redžića i zatekao tamo Envera Redžića. Uskoro su nam se pridružili Hasko Ibrahimpašić, Jusuf Lipovača i Hadjera Šakić. Pošli smo u napuštenu zgradu NO odbora i tamo na stolovima prospavali noć.

U rano jutro poslije prelaska mosta odjeknule su detonacije. To je Volođa Smirnov minirao gradski most preko Une da bi se usporio prodor njemačkih i ustaških trupa prema oslobođenoj teritoriji.

U Teočak do 31. januara pridolazili su partijski rukovodioci i članovi NO odbora sa okruga. U Teočaku sam zatekao olupine oborenog meseršmita, kojeg je oborio jedan borac sa samo jednim metkom iz karabina. Prosto nevjerovatno. Uhvaćen je živ pilot koji se spustio padobranom. Nijemci su užasno bombardovali sela. Bacali su bombe i od stotinu kilograma. Jedna takva neeksplozivna bomba zarila se u kuću u selu Lipi preko puta osnovne škole.

Cestom Bosanski Petrovac — Teočak vrlo je teško ići, jer su je stalno nadlijetali njemački avioni. Uz samu cestu formirali smo kuhinje tople hrane kojom su se hranile izbjeglice iz Banije i Korduna. Susreo sam se sa Ahmetom Sehovićem — Sehom. On se momentalno prebacio iz Podgrmeča. Pričao nam je o ogorčenim borbama sa Nijemcima i ustašama. Ove noći razaznaje se veliki plamen iz Benakovca i okoline od pogorjelih kuća i zgrada. Stvoren je na terenu Područni bataljon sa komandantom Mehom Midžićem. Na Ripački klanac stigla je 29. januara 7. banijska divizija. Imali smo stalnu vezu sa njima. Tih dana vodile su se žestoke borbe. Ipak, to je trajalo svega 3—4 dana. Najednom, Banijci su po naredbi Vrhovnog štaba napustili položaje i povlačili se prema Oštrelju. Na čitavom frontu ostao je samo naš Područni bataljon nasuprot snagama 7. »Princ Eugen« divizije. Lijevo krilo naših snaga bilo je ugroženo. Čitava 7. SS divizija »Princ Eugen«

kretala je prema Bosanskom Petrovcu i Drvaru. Jedan dio njenih snaga okrenuo je pravcem Krnjeuša — Bos. Petrovac. Tamo prema Risovcu i Lastvama bili su samo bataljoni 8. brigade. Prema Kulen Vakufu nije bilo uopšte naših snaga. U to sam se uvjerio 4. februara kad sam u rano jutro krenuo preko Prkosa, Covke, Stjenjana, Očijeva i Gruborskog Naslona u Drvar.

Prvo sam se našao sa drugom Đurom Pucarem — Starim u Drvaru kod Rodica kuća. Od njega sam upoznat sa stanjem naših jedinica i borbama koje vode 1. bosanski korpus u Krajini. Na osnovu spiska kadra kojeg sam imao sa sobom Stari je napravio raspored odlaska ljudi u jedinice. Svi partijski kadrovi upućeni su u 8. brigadu. Hasan Ibrahimpašić otišao je sa proleterskim jedinicama. Jedino su Mirko Turić, Šemso Tabaković i Nijaz Hadžiselimović upućeni u 10. brigadu. Objasnjavao sam Starom da su i ovi drugovi potrebni da idu u 8. brigadu pošto bi kasnije bili ponovo uzeti u obzir za partijske rukovodioce u Okružnim i sreskim komitetima, a da Drvar ima dovoljno kadra za popunu 10. brigade. Međutim, sve je ostalo po prvom rasporedu. Zao mi je bilo što od nas odlaze ova tri iskusna partijska rukovodioca. Oni su nam bili mnogo potrebni u novoformiranoj brigadi u kojoj su lično poznavali veliki broj boraca.

Osmog februara pred sam sumrak stigli smo na Oštrelj. Tu smo u vagonima gdje je ranije boravio Vrhovni štab našli 7. banijsku brigadu. Susreo sam se sa Ninom Markovićem, nažalost poslednji put. A isto tako sa poznatim drugovima iz Banije koji su bili tu u Štabu. Rekoše, da već sutra napuštaju položaje i idu u pravcu glavnih snaga Vrhovnog štaba. Pričali su mi o pojavama pjegavog tifusa u brigadi kao i o borbama kod Ripča. Borbe su bile vrlo teške. Gubici na obe strane bili su veliki. Nije se odstupalo sa položaja. Branio se svaki metar Ripčkog klanca. Kuriozitet je bio da su u istom selu — mislim Gorijevcu — na razmaku od 300 metara zanoćili ukopani u rovove naši vojnici a sa druge strane Nijemci, iz SS »Princ Eugen« divizije. Ove snage koje su pristigle preko Bihaća prema Ripču usmjerile su svoj glavni udar prema Bosanskom Petrovcu, Drvaru odnosno prema glavnini Vrhovnog štaba.

Idući prugom od Oštrelja prema Srnetici najednom smo se po savjetu vodiča pustili niz strminu i stigli u selo Kozila. Tamo smo našli Štab brigade. Kakva radost da se ponovo vidim sa Avdom Čukom, Hamdijom Omanovićem, Urošem Kukoljem i drugima. Blažu Đuričića po prvi put sam tu sreo. Već poslije prvih razgovora i toplog drugarskog susreta, dogovorili smo se o rasporedu drugova i drugarica koji su sa mnom prispjeli. Neki su već tu noć upućeni u jedinice, a neki sutradan. Znam da je Vojo Stanarević upućen za zamjenika političkog komesara bataljona, da su neki drugovi otišli u čete ili u Prateću četetu, ili za rukovodioce SKOJ-a u bataljonima. Neki drugovi opet otišli su u jedinice tek onda kad smo stigli na Oštrelj.

Sutradan sam bio u Srnetici. Tamo sam našao dio štaba 4. divizije sa Milinkom Kušićem, komesarom divizije. Šošu nisam sreo. Susreo sam se i sa Jocom Marjanovićem, komesarom 12. (Mečavine) polubrigade. Atmosfera u Štabu divizije bila je sumorna — zabrinuta. U stvari 2, 5. i 6. brigada kao glavnina snaga nabačene su od neprijatelja u Grmeč zajedno sa hiljadama izbjeglica iz Podgrmeča i Banije i tamo se vode borbe. Ove jedinice trebale su krenuti prema jugu u pravcu Oštrelj — Drvar — Prekaja — Livno — Grahovo, ali to nije učinjeno. Ipak, 6. krajiška brigada uspjela je vještim manevrom da nadmudri neprijatelja i da spasi hiljade ljudi, žena i djece iz Grmeča, a neprijatelju nanese osjetne gubitke. Druge dvije brigade poslije zamornog usiljenog marša od Lijevča polja do Grmeča nabačene su na planinu Grmeč i u snijeg i nisu bile sposobne za manevar prema jugu, iako su članovi Vrhovnog štaba to izričito zahtijevali i tražili od druga Tita da lično interveniše.¹² Tito će 5. marta uputiti Štabu 1. bosanskog korpusa upozorenje »Na vas pada velika odgovornost što ste se maknuli s puta neprijatelju koji je skoro bez borbe ušao u Glamoč, pa možda i u Livno«. ¹⁸ Ali, to je bilo već kasno, jer su se još raspoložive sna-

¹² Zbornik, tom II, dok. br. 17, strana 30, 31. i 32.

¹³ Zbornik, tom II, dok. br. 123, strana 223.

ge kojima se moglo nešto od toga narediti izašle iz Šatora, i uputile se u pravcu Ribnika, Stekerovaca i Podgrmeča. Zato je vjerovatno situacija i u Štabu 4. KNOU divizije bila sumorna kad sam se tamo našao 9. februara 1943. godine. Jer od svih jedinica 4. divizije samo je 8. krajiška NOU brigada zatvarala pravac Drvar — Livno, odnosno Drvar — Prekaja, a 12. polubrigada od pravca Ključa. A kad se zna da su to bile nove, tek formirane jedinice i da se čestito nisu ni »zgrijale«, a odmah su ubačene u vatru najžešćih borbi i to najprije sa 369. njemačkom divizijom, a potom svježom SS »Princ Eugen« divizijom. Mi ćemo na Oštrelj stići negdje 10. februara i tu zauzeti položaje na liniji Drinići — Kolunići — Medeno polje.¹⁴

Odmah smo prišli održavanju partijskih i skojejskih sastanaka. Održali smo Sastanak Politodjela, ćelije Štaba brigade i sastanke u pojedinim jedinicama brigade. Mi smo u Politodjelu organizirali tehniku i otpočeli sa štampanjem materijala, radio-vijesti i raznih informacija o brigadi, za brigadu, kao i o narodnooslobodilačkom ratu uopšte. Vršili smo pripreme za izdavanje brigadnog lista.

Nakon obilaska jedinica, razgovora sa komunistima i rukovodećim kadrom u bataljonima stekli smo sliku o teškom stanju u brigadi. Od svih nevolja nije najveća bila ishrana, koja je bila vrlo loša i neredovna. Teškoće su bile i u tome što je naša brigada bila tek formirana i takva ušla u najveću bitku protiv neprijatelja. Nije bilo vremena ni da predahnemo i da se potpunije organiziramo, popunimo i najpravičnije rasporedimo. No ni to nije bilo najteže. Najveća nevolja je bila oskudica u odjeći i obući i to na ciči zimi i u planini. Najviše bosonogih bilo je kod novodošlih boraca. Bilo ih je da su »formalno bos«. Odjeća je kod mnogih bila takva, da tako kažem, krpa stigla zakrpu, a ni zakrpe više nema. Jer i ono što je bilo u početku kad je brigada tek formirana, kad se istom na Novskoj planini, kod Bužima, Otoke, Gornjih Petrovića i druge ušlo u teške okršaje sa tvrdokornim do zuba naoružanim njemačkim fašistima — razvuklo se, pocijepalo o trnje, led, kamen ili na položajima — propalo je. Sada

¹⁴ Zbornik, tom IV, knjiga 10, dok. br. 94 — izvještaj Štaba 4. divizije od 15. februara 1943. godine.

je držeći položaje prema Bosanskom Petrovcu trebalo opet kako-tako žaleći ili stajati više sati u snijegu, ledu, na mrazu i smrzotini. Bilo je mnogo opravdanja za našu zabrinutost šta će se sve desiti sa borcima i koliko još možemo tako izdržati.

Na Oštrelju ćemo i na položajima isturenim prema Bosanskom Petrovcu ostati sve do 25—26. februara. Neprijatelj izgleda nije znao stanje naših snaga koje mu nasuprot stoje. Inače, on bi vjerovatno za ovo vrijeme bio agresivniji i ne bi tako oprezno nastupao. Borbe su vođene svakog dana, ali ne sa punim i istrajnim intenzitetom. Izgleda da su se i neprijateljeve jedinice izmorile i iskrvarile, pa je i njima trebao predah. Mi smo uspjeli da sredimo neka pitanja partijsko-političkog i kulturno-prosvjetnog rada u brigadi. Diskutovali smo na jednoj od prvih sjednica o zadacima i metodi rada Politodjela. U Politodjelu nas je bilo tri člana. Pored mene bili su Miro Dragišić, došao iz proleterskih jedinica¹⁵ i Juraj Marek iz Drvara. Politodjel nije bio nikakav forum koji bi rukovodio partijsko-političkim radom, niti neko nadrukovodstvo u brigadi. On je imao prvenstveno instruktorsku i savjetodavnu ulogu po mnogim pitanjima u brigadi, a težišno partijsko-političkom stanju i radu. To je bilo samostalno tijelo postavljeno od CK KPJ i odgovorno za rad CK KPJ, a kod nas i Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu. Tako smo i izvještaje o našem radu slali u dva pravca. Mi u Politodjelu smatrali smo da uvijek treba da budemo kao glavni oslonac komesarima i zamjenicima političkih komesara u brigadi. Obzirom da sam ja tada bio i član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, bilo je korisno što je takvo pružanje pomoći bilo vezano za političke zadatke koji su u to vrijeme smatrani aktuelnim i u vojsci i na terenu. To će se potvrditi već u martu mjesecu kada će brigada dobiti od Oblasnog komiteta poslije sastanka u Tukbobiji sredinom marta 1943.

¹⁵ Miro Dragišić — Piper, rođen 1907, radnik, član KPJ od 1936. godine. Kao partijski radnik isticao se posebno toplinom prema ljudima. Bio je ranije komesar 4. bataljona 1. proleterske brigade a kasnije član politodjela naše brigade — odakle je pošao za rukovodioca politodjela 3. sandžačke brigade. Poginuo od četničke zasljeđe 1944. g.

godine, poseban zadatak za njen odlazak za Cazinsku krajinu, koji je pored vojnog imao prevashodno i politički značaj. Stab 1. bosanskog korpusa izdao je potom posebnu naredbu za odlazak u Baniju i Cazinsku krajinu.

Tako smo došli do toga da u partijskoj ćeliji brigade diskutiramo o problemu novopridošlih boraca. Govorilo se o novopridošlim borcima, koji su u stvari činili većinu boraca. Od 4 bataljona samo jedan i to 3. bataljon 6. brigade bio je kompletna ranije organizovana jedinica, a sve ostalo bila je prinova — novoosnovano.

Pored onoga što sam do sada iznio, među prvim problemima brigade bio je i odnos prema novim borcima. Naime, u ovoj brigadi, kao ni u jednoj do tada, susreli smo se sa učešćem većeg broja Muslimana i Hrvata, boraca i omladinaca iz grada i sela. Njihov prijem, odnos prema njima, bio je na velikoj probi. Bilo je u početku i osipanja, bilo je olakog napuštanja položaja u borbama sa neprijateljem i slično. Ali, bilo je i mnogo primjera hrabrog držanja i borbenosti tih ljudi. Mnoge propuste, pokušalo se pravdati objektivnim teškoćama i time da je krivica na ljudima koji su došli u brigadu, a ne na onima koji su ih prihvatili i njima komandovali u jedinici. Bilo je i objektivnih teškoća, a to je kao glavna — da je brigada ušla u vjhor najžešće vatre i okršaje sa neprijateljem, a da se nije bila ni organizirala do kraja. Manjkao je komandni kadar u četama i bataljonima. Morale su se ispravljati i ostale greške, a to je da se poboljša ishrana i da u tome ne smije biti razlike, a isto tako da se pojača politički i kulturno-prosvjetni rad. Svi ovi problemi nisu odmah u početku ni mogli biti pravilno sagledani, pa ni od Divizijskog komiteta na sastanku koji je održan januara mjeseca 1943. godine. Nisu ni tu uočeni pravi uzroci u brigadi. A pojedinačni slučajevi i neke pojedinačne greške koje su se dešavale — i ocjene koje su davane nerealno su uopštavane. Razumljivo je onda da se oko takvih ocjena morala voditi duga i nepotrebna diskusija.

Mnogobrojni partijski i skojevski sastanci, konferencije sa borcima, teoretsko-politički rad održavani su u to vrijeme kad god se ukazala prilika. Osjetilo se da smo pored svakodnevnih ali ipak manjih borbi došli sebi. U Crvljivici održana su dva predavanja iz partijske tema-

tike za političke komesare i zamjenike političkih komesara, skojevske rukovodioce i sekretare partijskih ćelija sa temom »O organizacionim pitanjima Partije« i o »Osnovnim postavkama linije narodnooslobodilačkog pokreta«. Predavanja su držana pred sam sumrak, kad je u izgledu bilo da neće biti nekih većih borbi sa neprijateljem, i uz pomoć svjetiljki koje su od krpe natopljene mašću svjetlile u jednoj sobi. Na ovim predavanjima postavljena su više neka praktična pitanja vezana za rad i probleme u četama, bez nekih posebnih diskusija. Ocjenili smo da je to bilo korisno iz više razloga. Ne samo da su se pojedini partijski i politički rukovodioci upoznavali sa ovom temom, a nekima je sve to što se govorilo bilo davno poznato, već više radi ujednačavanja pogleda na određena pitanja i pravilnosti oko kriterija kandidovanja i prijema u KPJ, omasovijavanje organizacije SKOJ-a i slično.

Pred naše povlačenje prema Drvaru održana je 24. februara 1943. godine u Crvljivici nepotpuna smotra brigade u čast 25. godišnjice Crvene armije. Na smotri je učestvovala prateća četa i dijelovi dva bataljona brigade. Poslije smotre koju je izvršio komandant brigade Hamdija Omerović i potom održao prigodan govor, održan je i miting pred svim učesnicima. Ja sam tom prilikom govorio o samom Danu Crvene armije, a i o tome da mi u ovom momentu držeći položaje na Oštrelju štitimo odstupnicu našim glavnim snagama koje pod komandom druga Tita vode borbu kod Prozora i Neretve. Ne mogu da se sjetim šta sam sve rekao na tom mitingu, ali znam da sam govorio da je ovo posljednja ofanziva Nijemaca, jer su oni pretrpjeli potpuni slom kod Staljingrada. Na sve to naveo me je članak u »Borbi« u kojem je pisalo kao da je ovo posljednja ofanziva. Kamo sreće da je tako bilo. Nažalost, bilo je još ofanziva i okršaja, koje smo morali voditi sa brojnim njemačkim, ustaškim i četničkim snagama i gdje je još mnogo naših drugova i drugarica poginulo do konačne naše pobjede.

Položaje oko Drinića i Kolunića, Medenog polja i Oštrelja napustili smo bez velikih borbi. Neprijatelj je prelazeći preko sedla Osječnice, kojeg je provodilo nekoliko četnika, došao od sela Očijeva prema Gruborskom Naslonu i Pasjoj Straži nama za leđa. Prijetila je opasnost

opkoljavanja. Morali smo hitno — pred noć da se povučemo prema Drvaru i to lijevo od ceste, prugom koja nas je vodila do Crne Kraljice gdje smo zauzeli položaje a intendanturu i ranjenike smjestili u Mokronoge i Vidovo selo. Nakon žestokih borbi kod Gruborskog Naslona povukle su se istim pravcem naše snage koje su vodile borbu. Drugi bataljon je upućen prema Trubaru s tim da kontroliše cestu prema Grahovu i ometa neprijatelja u popravkama prokopa na cesti. Naš 1. bataljon vodio je žestoke borbe od pravca Srnetice prema Lunjevači. Borba je bila teška i neravnopravna, pogotovu što su se naši borci sreli i sa skijaškim jedinicama njemačkih fašista koje su imale prednost u nastupanju po dubokom snijegu. Uz velike teškoće i upornu borbu, gazeći taj veliki snijeg naši su u odbrambenim borbama odstupali prema Prekaji i Hrastovici. U tim borbama teško je ranjen komandir čete Stevan Blanuša, kroz oba plućna krila. Sjećam se da su ranjenog Stevana donijeli kod nas do Štaba brigade. O ovoj borbi razgovarao sam tada sa komesarom bataljona Ratkom Novakovićem. Stevana i druge ranjenike na nosilima će tako nositi borci, omladinci i omladinke oko 50 kilometara preko planina i šuma dok konačno nisu stigli na planinu Šator. Ipak, ranjavanje Stevana nas je sviju zabrinulo i nismo vjerovali da će ostati u životu.¹⁶ Ali kako je god naš Stevan bio primjeran junak u borbi, on se nije ni kao ranjenik promijenio, jer je junački podnio rane.

Ni na ovim položajima nismo se dugo zadržali. Dobili smo naređenje od Štaba 1. bosanskog korpusa da krenemo prema Velikom Tičevu, gdje ćemo dobiti dalji raspored. Mi smo namjeravali i tako je bilo dogovoreno, da poslije napuštanja položaja kod Drvara krenemo najkraćim putem preko ceste Drvar — Grahovo gdje nas je očekivao naš 2. bataljon i da na tom pravcu kontrolišemo cestu i izvodimo akcije prema neprijateljskim snagama koje su se kretale u pravcu Bosanskog Grahova.

¹⁶ Projektil pri svom prolazu uništava plućno tkivo, a kinetička energija uništava ili teško oštećuje okolno tkivo. Prečnik mase uništene metkom obično dostiže oko 5 cm.

Ilustrovana politika broj 1073, od 29. V 1979. godine, strana 52, poslednji stubac II alineje.

Rano ujutro napravili smo pokret iz Vidova sela prema Tičevu. Išli smo sa ranjenicima i velikim brojem izbjeglica i omladine. Neki su palili luč sa plamenom da kao baklja gore da bi se mogli vidjeti prolazi po tim vrletinama i zamrzlim putevima. Više se teturalo, korak po korak, u tom, moglo bi se reći metežu, dok ne stigismo u rano jutro u Veliko Tičevo. Zatekli smo Stab korpusa, drugove iz Štaba 5. divizije, 4. brigade, divizionu korpusa, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu sa Đurom Pucarom — Starim i još mnogo ranjenika i djece sa Kozare iz internata — Srpske Jasenice. Vidjeli smo na stotine izbjeglica po grupama po čitavom prostoru Tičeva. To je, koliko se sjećam, bilo 3. marta 1943. godine.

Iz Tičeva se pogled pruža prema Dinari, a lijevo prema Šatoru koji je tada upola bio zavijen oblacima. Naređeno je da se formira kolona u pravcu prelaza preko ceste Drvar — Grahovo za selo Osretke. Prvo su stali borci jedne jedinice i naša Prateća četa, zatim kozarska djeca, potom teški ranjenici divizijske bolnice 4. divizije, pa opet jedinica, Stab korpusa, Oblasni komitet, Stab divizije, lakši ranjenici i na koncu naša brigada ponovo kao zaštitnica. Ne znam više ni sam koliko je bila duga kolona. U nedogled se pružila. Krenuli smo možda oko 9 sati ujutro. Ali svi smo se kretali jako sporo. I u takvom hodu zastoj za zastojem. Nemjerljivo je koliko smo do poslije podne prešli puta. Zapravo, mi kao zaštitnica nismo ni znali šta se pred nama dešava. Iznenađeno vezom, dobili smo vijest da se više preko ceste ne može preći. Njemačke jedinice presjekle su kolonu. Ima i poginulih. Vezom opet dolazi nova poruka: Skrenuti na pravac Maleševci — Peulje — Grkovci — Nuglašica — Šator. Opet novi i nepoznati pravac. Kolona ubrzava tempo. Idemo jednim putem prema Maleševcima. Više nas po brdima eksplodiraju topovske i minobacačke granate. Kolona na sve to i ne reaguje, nego korača kroz noć prema Peuljama. Ranjenici jauču. Bole ih rane i ozebli su. Oni koji ih nose iznemogli su i traže smjenu. Neke ranjenike u iznemoglosti i nemoći odjednom oni koji ih nose ostavljaju pored ceste. Nikog nema da ih nosi. Zaustavljamo brigadu i borci preuzimaju nošenje svojih drugova. Javlja se kao dobrovoljci i neki omladinci i omladinke. Ali

dok mi tako muku mučimo sa ranjenicima na nosilima i dok se naš marš usporava i zbog brojnih izbjeglica, čelo i centar kolone pojačava hod, odmiče od nas i nestaje. Gubimo vezu. Mi ne znamo put koji vodi u Peulje. Srećom sa nama je drug Kotle koji nam je dodijeljen da nas vodi ovim krajem. Kotle je inače komesar 4. KNOU brigade. Ali, ni on sam ne može uvijek da pruži pomoć. Uzeo sam veću grupu kurira i rekao im da trče za mnom ostavljajući vezu na glas (to je razmak 100 — 200 metara). Trčao sam, dozivajući se sa kuririma, ali nisam stigao glavnu kolonu. Ipak, došli smo na glavni put Bosansko Grahovo — Livno. Marš je nastavljen u nešto bržem hodu i bili smo sigurni da sad ne možemo zalutati. U Peulje smo, pored škole (a blizu je bila i crkva) stigli u samo svitanje. Nijemci su već bili u Bosanskom Grahovu, odakle se čula motorizacija. Bili su i u Tičevu. Iz Crnaca raketama davali su utvrđene znake. Brigada i ranjenici u jednom malom zastanku prosto su plegli pored ceste od umora. Dan je osvanuo vedar. Suvomrazica stezala je srce od hladnoće. Uz to je duvao snažan sjeverac da je gledati bilo teško. Vjetar je sve raznosio pred sobom. Na cesti se nije moglo opstati. Sklanjali smo se za bilo koji zaklon. Najčešće za kamene ograde oko puta i oko razvalina popaljene škole. Ali to je sve za trenutak. Brigada treba ponovo da krene za glavnom kolonom. Nikome se ne kreće sa ovoga mjesta. . . Urgiram da idemo dalje. . . Prećutkuje se ovo požurivanje. Iznemoglost, a posebno nespavanje doprinose takvom raspoloženju. Čitav dan i noć ljudi nisu ništa jeli. Ljudi su pomalo otupili. Sporo se kreću. Sporo reaguju. Poslije kratkog partijskog sastanka, održanog stojeći, naređen je pokret. Bilo je krajnje vrijeme da to izvršimo, jer je prijetila opasnost da nas neprijateljeva motorizovana kolona iz Grahova, koja se vjerovatno kreće prema Livnu, ne zatekne na samoj cesti. Stigli smo oko 10 sati u Grkovce i Nuglašicu. Komandant i komesar Štaba otišli su do Štaba korpusa i Oblasnog komiteta. Tamo su im uputili dosta zamjerki. Nisu bili u pravu. Pitali su zašto tako sporo idemo, zašto nismo slijedili čelo kolone? Nisu predložili da čelo kolone pređe na začelje a mi na čelo kolone, pa da nam se uloge

izmjene. Ali, ne treba u tom nenormalnom stanju i teškom vremenu zamjerati i na svaku primjedbu.

Već možda oko 12 sati naređen je pokret prema Šator planini. Prolazimo Nuglašicu i uz brdo se penjemo prema planini. Vidi se duga kolona od podnožja do zalaska u visoka brda. Sto više idemo sve nam se dublji snijeg pojavljuje pred nama. Kad smo bili negdje na sredini brda, čujemo i vidimo motorizovane kolone koje kreću cestom prema Livnu. Niko ih ne zadržava, već od kako su prodrle neprijateljske snage u Drvar. Naš 2. bataljon vodio je pojedinačne borbe, ali to nije bilo dovoljno. Nijemci su uglavnom imali otvoren put. Ne znam, zašto ih nismo snažnije napali na cesti Drvar — Bosansko Grahovo, jer smo imali snaga delove od tri brigade (8, 4. i 10. KNOUB). Vjerovatno zbog ranjenika, a i iz razloga što su nam za leđima bile već snage koje su stigle 3. marta u Prekaju. Ali opet kako se odvajamo od tih snaga mi idemo u susret drugim neprijateljskim jedinicama koje preko Frekaje, Rora i Popovića idu prema Glamoču.

Kako god bilo i SS »Princ Eugen« divizija ide ipak u prazno. Neće na vrijeme stići da ugrozi glavne snage na Neretvi. Naša brigada za to zakašnjenje ima bar jedan djelić zasluga. Od Bosanskog Petrovca do Drvara mi smo oko 20 dana bili jedina naša jedinica koja se ispriječila ovoj brojnoj i do zuba naoružanoj diviziji i dali smo doprinos za odstupnicu glavnini naših snaga na čelu sa drugom Titom. Međutim, zajedno sa drugim našim jedinicama ostao sam u uvjerenju da smo mogli i više postići.

Za naređenje nema pogovora. Kolona mora da nastavi dalje put. Ide sve teže i teže. Već se noć spustila a mi ne stižemo na cilj u Satorsko međugorje. Kolona se često prekida. Ranjenike teškom mukom mogu samo četvoro da nose uz tu vrletnu stranu. Konji sa tovarom zastaju. Nagone ih da krenu, ali oni se ne miču s mjesta. Neki poliježu na snijeg zajedno sa teretom. Vidim jedan konj je na mjestu crknuo. Eto, ni konji ne mogu izdržati, a ljudi idu dalje. . . I tako sve dalje i dalje. Najednom, izađosmo na čistinu. Tamo dalje ugledasmo vatre. Te vatre su naložili oni koji su prije nas stigli u međugorje. Koliko god smo gladni, promrzli i umorni najgore je sada što

smo svi pospani. Već dvije noći ne spavamo. I stalno smo dva dana i dvije noći u maršu. Ne znamo još gdje je kraj toga — gdje je mjesto bar malog predaha. Mislimo da je to ovdje na Šatoru. U međugorju. Ali i ovdje se neizvjesnost produžava. Pohitali smo da i mi naložimo vatre. U čobanske kolibe smješteni su ranjenici. Nekoliko hiljada omladinaca, omladinki, ljudi i žena pokrilo je skoro čitavo Međugorje. Svako zauzeo neko mjesto kraj grmlja i drveća i lože se vatre. Ali ni to mnogo ne vrijedi. Vatra najednom bukne i to sve za kratko potraje, da bi zapaljeno granje propadalo kroz snijeg koji se topio, i koji je prosto utulio vatru. Onida slijedi nova vatra. Pa opet nova i nova. I tako cijelu noć. Cas se griju ruke, lice i prednji dio tijela, čas leđa. Stalno cupkamo po snijegu da nam se noge ne zamrznu. A snijeg, ljudi su mjerili, preko 1,5 do 2 m dubok. I u takvoj situaciji možda se po pola sata ili sat znalo zaspati, pa ponovo od studeni probuditi i protresti, procupkati po već utabanom snijegu koji se pretvorio u led. Na ljudima se vidi inje i mnogi se ne prepoznaju. Neki liče kao na utvare. Para u izdisanju pretvara se u ledene kapi, koje se opet na licu odmrzavaju i ponovo smrzavaju. Oni koji imaju pantalone, smrzle su im se i klatale oko noge kao da su od nekog čeličnog lima a ne zamrznutog platna. Kad sve ovo doživljavamo ne zna se šta je gore? Da li maršovanje, i biti mokar ili ovdje stajati i to duže, nepomično u snijegu i ledu — na jednom mjestu. Rekoše nam da je jedna jedinica iz 7. SS divizije »Princ Eugen« stigla u Popoviće. Ne zna se koliko ih ima. Ne zna se ni kakve namjere imaju. Ne zna se ima li ih u Rorama, a zna se da su na Tičevu i u Preodcu. Neki rekoše da je jedna grupa stigla u Grkavce. I kako god bilo jedva dočekasmo dan. Hrane je sve manje. Ono što ima ostavljeno je za ranjenike. Svako ponešto vadi iz torbe i džepova što je ostavio za rezervu i pomalo gricka. Ali, sve je to samo toliko da se utoli koliko-toliko glad. Najzad razdanilo se. I sunce je izišlo. Sta i ono ovdje vrijedi, jer kao da se i Sunce zamrzio na ovoj planini od 1.870 m nadmorske visine. Sija, svjetli, ali ne grije. U crvenoj izmaglici kao da se ne miče. Ništa nam ni to ne pomaže.

Pred podne izdato je naređenje za proboj. Avion »Roda« nadleće nas i kao fotografiše položaje. To oni ponavljaju više puta. Skupljanje naroda zbog snijega ide dosta teško i sporo. Dok se jedinice i ranjenici skupljaju, dobijam naređenje da okupim i organiziram narod za proboj odmah za vojskom. Penjem se na jedan panj i uzvikujem: »Kp želi da sa nama pođe na slobodnu teritoriju prema Resanovači i Podgrmeču, neka se svrsta u redove«. Vrlo brzo svi su se poredali u nepreglednu kolonu od po 10 uz samu šumu Međugorja. Rekao sam da se za polazak kolone treba čekati naređenje, a na čelo pojedinih grupa određeni su članovi NOO i omladinski rukovodioci. Prvi, treći i četvrti bataljon 4. brigade već je otišao i probio se kraj sela Popovića. Nikola Kotle otišao je isto tako sa njima. Sa našim 1. bataljonom otišli su Rada Vranješević, Veljo Stojnić, Ilija Došen i još neki. Sa 2. bataljonom 4. brigade otišli su ostali članovi Oblasnog komiteta (nije se znalo da li je Đuro Pucar bio sa njima jer je pratilac Mujo Delić zaostao i priključio se nama) i Stab 1. korpusa i drugovi iz štaba 5. divizije. Ostali smo mi, ali samo sa 3. i 4. bataljonom i 1 četa 10. brigade, divizion i još neki prištapski dijelovi 1. korpusa. Sa nama je ostala većina teških ranjenika. Sada je došao red i za naš proboj. Nazad nismo mogli, jer su Nijemci već bili sa svojim jedinicama u selu Grkovicima.

Sve to skupljanje jedinica i naroda završeno je negdje oko 17 sati. Krenuli smo na proboj. Svi smo u stroju. Na čelu kolone je naš 4. bataljon sa komandantom Milošem Vujanovićem. Borci su se polako približavali položaju neprijatelja. Ne znam koliko je bilo neprijateljskih vojnika, ali je sudar bio veoma žestok i za nas fatalan.

U prvom jurišu poginulo je 9 boraca. Pucnjava je nastavljena. Kod nekih boraca oružje nije moglo da puca, jer se sledilo. Bataljon je dosta razbijen. Sve komande su zatajile. Nastala je pometnja. Tuku mitraljezi i minobacači. Pađa ponovo komanda da odstupimo na polazno mjesto. Čuju se razni povici. Jedni, da četnici dolaze sa desne strane. Drugi da Nijemci nailaze sa lijeve strane. Kako se ti povici čuju, tako masa naroda talasa se čas na jednu, pa čas na drugu stranu. Narod se potpuno ponirješao sa vojskom, pa nigdje ne vidimo organizovane

jedinice. Svi viču. Svi upozoravaju. Čuju se brojne komande. Jedna veća grupa izbjeglica požuruje u pravcu odakle smo došli na Šator.

Izišli smo najzad na jednu uzvišicu Međugorja. Vičem glasnije da li neka ima koji zna neki drugi prolaz iz ove planine. Iz te mase ljudi izdvoji se jedan snažan glas i reče da zna poprečni put, i da će nas provesti sigurnim putem prema Rorama. Bio je to Vojin Bjeljac, Drvarčanin, partizan. Počinjemo da pozivamo vojsku u stroj. Nikako da se borci razdvoje od naroda. Oni se prosto lijepe uz vojsku, jer se boje za svoju sudbinu. Upozoravamo da to ne čine. Poslije nekoliko ponovljenih poziva počinje postrojavanje četa. Nikica Pavlić i Skender Kulenović pitaju nas šta se to sve sada zbiva. Kuda sad krećemo. I Branko Čopić je sa njima, ali on ništa ne govori. Samo posmatra sve to. Pred postrojenim bataljonom narod se okupio i pita kuda sada idemo. Kažemo svima, da idemo drugim pravcem kojim će nas ovaj čovjek, Vojin Bjeljac, provesti do Rora. To je besputan, vrletan i neprohodan kraj. Ali to je jedini izlaz. I najzad, već u zamrkloj noći kolona je krenula tiho i polako. Ostaše ranjenici. Lakši se kreću sa nama. Jedan dio njih će izvesti 2. bataljon 8. brigade. Ali ostaje opet oko 20 nepokretnih i teških ranjenika i tifusara koji su u poslednjim borbama ranjeni ili se razboljeli smješteni u kolibama. Svi šutirao. Niko ih ne spominje. Pritišće nas moralni presedan. Ni ostati ovdje na padini ne može se više. . . Mora se nekud proći, probijati. . . Mi se odmičemo. Čujem neke pucnje u kolibama. Vjerovatno među ranjenicima.

Među tim ranjenicima i tifusarima bili su Tane Tanjiga, Trivo Pašić, Trivo Korać, Stevan Blanuša, Marko Peić, Jovo Marjanović — Igmanac, Simo Galonja, Luka Bojić, Jusuf Jašarević, i Božo Kolundžija. Isto tako bio je i Nijaz Hadžiselimović iz 10. brigade. Znam da su svi oni ostali živi. Neki su kasnije poginuli (Luka Bojić, rodom iz Hrgara, poginuo je kao vodnik voda u bici za Karlovac 1945. godine). Vjerovatno je bilo još boraca koji su se sami i od jedinica koje su kasnije došle po njih spasili.

Trivo Pašić, politički delegat, minobacačkog voda u bici na Gruborskom Naslonu ranjen je u sam kuk i slom-

ljena mu je noga. Kad su sutradan 6. marta ujutro naišli neprijateljevi vojnici iz 7. SS divizije »Princ Eugen« pucali su u njega ranili ga među oči. Trivo je prije toga posmatrao svaki pokret ovih krvopija od zanata. Čim su se oni pojavili u baraci, oni bi prethodno otkrili svakog ranjenika, pregledali da li ima novac, sat ili bilo šta drugo od vrijednosti, a zatim bi sve uzeli i pucali u ranjenika. Trivo je zato unaprijed izvadio novčanik i sat i kad je krvnik došao pred njega predao mu. Bio je pribran pred njim i nije se više ničeg plašio. Pošto je čuo da esesovac govori naš jezik kad je ovaj potegao pištolj na njega da ga ubije, nišaneći mu u srce, on mu se obratio i »zamolio« (čudnog li crnog humora) da mu ne puca u srce, nego u glavu da se ne bi patio. I Nijemac, odnosno folksdojčer, poslušao Trivu i sasu mu metak u glavu među oči. »Poslije pucnja ovog folksdojčera, kada je metak prosvirao iznad sljepoočnice — što se i sada vidi, nastavlja priču Trivo Pašić — nije mi se pomutila svijest. Osjećao sam bol i krv mi se slivala niz lice i vrat, ali ja sam sve znao (možda mi se činilo da sve znam) šta se dešava, kao da nije pucao u mene. Zapazio sam da Švabo, osluškuje nas pojedinačno da li smo mrtvi, da bi dokrajčio ako mu se učini da smo još živi. Ne znam ni sam kako se nisam onesvjestio. Da li možda i to što je bilo vrlo hladno — da nam se pomalo i krv počela da sleduje — ili zato što sam sve to mirno i hladnokrvno posmatrao, ili opet iz želje da živim. A znam, da me je taj zločinac, Švabo, udario jako cipelom po nozi, i to onoj slomljenoj nozi. Užasno me je zabolelo, da mi oči iskoče od bola, ali ja sam poslednjom snagom svoje volje pretrpio taj bol koji me je za želudac ujedao i kroz mene sa bolnim žmarcima, kao da igle kroz sveg mene idu, obuzimao i omlitavio nogu i tijelo kao da sam mrtav. Konačno poslije ovog svega Švabo me se okanio. Nastavili su svoje krvavo kolo nad drugim ranjenim, i nemoćnim. To je sjećanje Trive Pašića. On će se tako ponovo izranjavan naći među mrtvim, drugovima i sačekati jedinicu iz 4. brigade, kada će ga na nosilima odnijeti na liječenje.

Svaki ovaj junak ranjenik ima svoju priču o tim paklenim noćima i danima Šatora. Ne znam da li ćemo

ikada saznati sve šta se na ovoj šatorskoj golgoti dogodilo. Stevan Blanuša došao je u novu nevolju. Ostavljen u baraci nije se mirio sa time da sačeka esesovce. Vjerne bolničarke Borka Aralica iz Vrste i Perka iz Krnjeuše ostale su kraj svog komandira spremne da podijele bilo kakvu sudbinu sa njime vršeći svoju dužnost. Oni će odmah kad smo mi krenuli poći istom stazom puzeći i vukući ga na nosilima po snijegu i potom prteći ga na konja. Tako će ići čitavu noć i dan i još jednu noć iza toga. Ali, izišli su iz pakla.

Bjeljac Vojo, vodio nas je zaista dobro. Nismo odmakli ni nekoliko kilometara marša stigli smo na mjesto gdje se pred nama ukazala mala provalija. Reklo bi se odavde se ne može dalje. Ali Vojin nađe neku prosjeklinu između dviju stijena i samo se spusti niz snijeg. Pomislili bi šta će s njime sada da bude. On se klizanjem niz tu strminu i prosjeklinu spustio u udolicu koja se je nalazila u samom podnožju jednog brda kojeg moramo osvajati. Bio je to sigurno pad od najmanje 50 metara klizanja. I tako svi jedan za drugim klizajući u udolinu. Ponovo u kolonu i pravo uz brdo. To je bilo vrlo teško. Samo jedan dio brda obrastao je šumom. Ostalo je golet, kamen, snijeg i led. I što se više pomjeramo uz brdo, led je sve veći, češći i teži. Izgledalo je najednom kao da se čitavo brdo slojilo od leda. Površina leda je glatka. Ona se kao uglačala jer se vjerovatno led preko dana koliko-toliko topio, a sad ga je stegla studen i bura koja sve jače popirkuje i sve se to pretvorilo u ledenu klizavu kao brdo kapu-ploču. Uz velike napore, držeći se jedan za drugog, kopajući led bajonetima, noževima ili bilo čim što je pri ruci, osvajali smo korak po korak tog brda idući ka vrhu. Stigosmo i na sam vrh i krenusmo hrbatom brda. Sa lijeve strane se nalazi provalija i tamo dalje je jezero. To je bila tragična staza za neke borce. U tom i takvom hodu ja sam na samom vrhu Šatora zaspao možda 5 minuta. Dovoljno da mi dio kolone umakne iz reda. Glavu sam metnuo na samu gustu kao od žice travu, koja se smrznula i gdje svaki pramen te trave ima na sebi ledenece koje od vjetra zvone i prave čudno zvučnu pjesmu. Ali, to mi je bilo dovoljno da priberem novu snagu za

dalji marš. Moram reći da sam sa još nekoliko drugova Blažom Đuričićem, Hamdijom Omanovićem, Urošem Kukuljem, Redžom Terzićem, Danom Agbabom, komandantom 3. bataljona, i još nekoliko drugova kojih se sada ne mogu da sjetim, imali kondiciju da izdržimo i pratimo kolonu na čitavom ovom putu preko Šatora. Kad se je prešao taj najveći vrh 1.878 metara — i to baš taj vrh — put je bio nešto lakši za pješaćenje. Opasnost od propadanja u provaliju je prošla, a ako smo se klizali ili propadali, išli smo ipak niz brdo.

Pojavila se opet nova opasnost — smrzavanje nogu. Osjetio sam da mi se u čizmama sve više skuplja led pred nožnim prstima, a sama koža od čizama postala je tvrda kao kost. Razmišljam šta da učinim. Bez ičijeg savjeta uzimam nož i režem teškom mukom kožu na čizmama. Čizme bacam u snijeg i krećem u koloni samo u vunanim čarapama. Prsti od nogu koji su se počeli smrzavati rasklimavaju se i osjećam da mi je bolje. Ali, kako sada izdržati sve do kraja i gdje je taj kraj — koliko još dugo moramo ići? Savjetujem i drugima kojima se lede noge da to isto urade. Neki su poslušali savjet. Kolona ide dalje i mi se sve češće dozivljemo u mraku imenom da opominjemo jedan drugog da ne zaspe i ne izostane u koloni. To je najbolja kontrola da smo svi na broju. Najednom, vezom stiže poruka: »Brigada stoj, pao doktor Krešo«. To je bio Krešimir Majer, referent saniteta u 4. diviziji. I on je krenuo sa nama. Već je obolio od tifusa i jedva bauljao u koloni. Njega znaju svi borci Podgrmeča. Krešu su uzeli *pod* ruku dvojica boraca i mi smo nastavili put. Opet »Brigada stoj«. . . Uhvaćen je jedan četnik koji se umješao među nas i povcima daje signale neprijatelju o nama. Četnika uhvatiše i svezашe mu ruke. Poveden je zajedno sa nama u koloni. . .

Opet nove nevolje. Nastale su brojne halucinacije. Najviše smo halucinirali na hranu, na sunčan dan, vidjeli zelenu travu, rijeku. Neki su vidjeli neprijateljsku vojsku, bunkere, straže i kamione koji idu u susret sa naoružanim neprijateljskim vojnicima, pa su potezali oružja, neki su naročito kad bi u zastanku zaspali uživali u divnoj posteljini i toploj kući kako jedu svakojaka jela. Kad bi takve prodrnali oni su se bunili što ih uznemiravamo. A bilo

je i takvih koji su nesvjesno išli sa porcijom pred drvo misleći da ide kazan za hranu. Moglo bi se navesti niz još raznih primjera haluciniranja sviju u koloni. Takve halucinacije bile su siguran signal krajnje iscrpljenosti organizma, a neki slučajevi ukazivali su na opasnost od smrztavaiTja. Bilo je nemalo boraca koji su došli na takvu kritičnu tačku i želeli da se izdvoje od kolone i ostanu u snijegu. Dokaz tome su bile i bolne smrztotine nekih drugova i drugarica boraca na nožnim prstima, koje su poslije morale biti amputirane i brojne smrztotine kod naroda koje su bile i ovdje na Šatoru i na čitavom grmečkom i drvarskom okrugu.

Pred samo razdanjivanje izidismo konačno iz šume. Na ivici šume ugledasmo selo Rora. Tu doživjesmo još jedno iznenađenje. Iz Rora cestom u pravcu Popovića kretala se kolona iz »Princ Eugen« divizije. Vidjeli su nas, kao što smo i mi njih osjetili. Niko nije pucao. Ni mi, ni esesovci. Svaki je, kao da ništa nije vidio pred sobom, krenuo na svoju stranu. Valjda nam je svima u tom momentu bilo svega dosta... U kasnijem periodu počeo sam da sumnjam u ovu scenu, da li je ona istinita, ili je to bio privid zbog umora i nesаницe. Desetine i desetine drugova potvrđuju da su uistinu vidjeli Nijemce u koloni kako idu prema Popovićima, i kako nas gledaju ali ne pucaju. . . A i mi smo isto tako postupili. Nama je već dosta svega sa Šatorom, ledom i nespavanjem. . . Ne znam da li bi nas bilo kakva sila toga momenta mogla vratiti nazad u planinu. Da je, ne znam kakva snaga neprijatelja bila pred nama, mi bi joj se suprotstavili makar svi izginuli. Samo više ne ići nazad... U nama se stvorilo takvo psihičko raspoloženje da smo u sebi osjećali krajnju snagu i nedoživljenu odlučnost da prodremo kud smo naumili... Mislim da je to bila snaga za masovni heroizam kakvi su obično u jurišima nastajali. . . Ali, najprihvatljivije i najracionalnije je bilo da ne pučamo ako to nije nužno. . . Zato smo se prečutno sa neprijateljem mimoišli...

Ne znam ni sam kako smo se sreli sa našim I. bataljonom, koji je prije nas pošao sa Šatora. Znam da smo se tu pred Rorama zajedno našli. Oni su, mislim, ostali u selu Rorama, a mi nedaleko od njih preko ceste u Crnom vrhu. Domaćini su se zvali Cegari. Trebalo je samo po-

smatrati kako smo še obradovali što smo ugledali kuće... Nije važno kako su izgledale. Ali, to su bile nekolicke kuće sa krovom nad glavom. Najiscrpljeniji polegali su gdje su stigli, čim su ušli u kuću. Opustili se preko mjere iako su ostavljene patrole i stražarska mjesta. Neki opet dohvatiše se kiselog kupusa koji se zatekao u velikom buretu domaćina i u slast su ga poslije toliko vremena gladovanja jeli, ne čekajući drugu hranu. Mi koji smo ostali bez obuće, nađosmo kod seljaka, suhe opute (suha neštavljena koža od govečeta) i dogovorili smo se da nam napravi opanke (oputnjake). Sve smo platili, tom dobroir čovjeku, koji nas je toplo i najljudskije primio u kuću.

Dok smo se nalazili u Crnom Vrh došao nam je u štab Mesud Hotić, načelnik štaba IV KNOU brigade. Š drugim bataljonom 4. brigade on se i komandant bataljona Rade Zorić pomoću sekcije probili posebnim pravcem preko Šatora. Sa njima su bili Đuro Pucar, Slavko Rodić Košta Nad i još neki vojni i politički rukovodioci Oblasti.

Već sutra smo krenuli u Poljice, tu ostali jedan dan i preko Resanovače nastavili put za Podgrmeč. U Poljicama nam je Mesud koji je pošao sa nama mnogo pomogao savjetom da se snađemo na terenu gdje je on dobre poznao prilike i ljude ovog kraja. Na našu opštu radost sustigla nas je grupa naših ranjenika, koji su iza nas bili ostali u Šatoru. Bio je tu i Stevan Blanuša, i Jovc Marjanović.

Kad smo stigli u Sanicu, tu smo se tek ljudski nahranili. To će reći nakon deset dana gladovanja ili sasvin malog uzimanja hrane. Jeli smo kukuruzni kruh i puru i: saničke žetve. Iz magacina koji nisu bili otkriveni u I\ neprijateljskoj ofanzivi. Sljedeći dan smo već bili u Lušč Palanci. Nakon mjesec i više dana po prvi put smo s< okupali i obukli očišćeni veš i odjeću.

Usljedili su brojni sastanci. Prvo je održan sastanak Oblasnog komiteta u Tuk Bobiji. Na sastanku je analizirana situacija o toku IV neprijateljske ofanzive, posije dice i ocjene budućeg razvoja vojno-političke situacije n.

Krajini. Drug Stari nas je upoznao da je uspješno okončana borba koja je trajala 6 nedelja protiv Nijemaca, Talijana i ustaša i izvršen prelaz preko Neretve snaga i ranjenika koje su bile u sastavu Vrhovnog štaba i pod komandom druga Tita.

Naglasio je da se dalje vode velike i odlučne borbe sa četnicima Draže Mihailovića, koji stvarno predstavljaju najveću našu opasnost za narodnooslobodilačku borbu i uopšte za nas. Nije bilo govora o detaljima vojne situacije pred forsiranje naših snaga preko Neretve. Konstatovano je na ovom sastanku da su velike snage neprijatelja napale naše oslobođene krajeve sa ciljem uništenja naše žive sile, kako u vojnim jedinicama, tako posebno civilnog stanovništva i imovine. Ocjenjeno je da su neprijatelju naneseni veliki gubici i da poslije svega mi ponovo imamo veliku oslobođenu teritoriju na Bosanskoj krajini. Istina, naše žrtve nisu male, a naročito je stradalo dosta stanovništva na planini Grmeč i Šator. Masovno se širi bolest pjegavog tifusa i očito je da je čitavu teritoriju zahvatila epidemija. Komandi štaba 1. bosanskog korpusa a isto tako i Štabu 4. divizije pored pokazanih uspjeha u komandovanju upućene su i kritike za propuste u toku IV neprijateljske ofanzive.¹⁷ Velika je sreća da je, pored svih uništavanja i zvjerstava neprijatelja, ostao veliki broj seoskih kuća nepopaljen i neuništen i da nije masovnije došlo do otkrivanja imovine i životnih namirnica kod seoskih domaćinstava koji su to vješto kamuflirali. Oblasni komitet imao je obaveštenje o dobrom prijemu izbjeglica sa Banije od muslimanskog stanovništva u Cazinskoj krajini.

Na osnovu izjava nekih zarobljenih njemačkih i ustaških oficira, a isto tako i okružnice koju je njemački komandant u Bosanskom Novom poslao područnim jedinicama, došli* smo do podataka da će u skoro vrijeme uslijediti ponovna ofanziva neprijatelja na našu slobodnu teritoriju, i da treba očekivati iznenadne napade jačih njemačkih snaga u pojedina sela. O tome je potrebno obavjestiti sve vojne jedinice i narodnooslobodilačke odbore. S tim u vezi skrenuta je pažnja i zaključeno da se povede

¹⁷ Zbornik, tom IV, dok. br. 17, str. 30, 31. i 32.

posebna briga o smještaju ranjenika i bolesnih boraca. Gdje god postoji mogućnost od strane naših jedinica treba pružati ljekarsku pomoć svima onima u selu koji su oboljeli.

Potrebno je isto tako pokrenuti najširu akciju ras-kužavanja na čitavoj slobodnoj teritoriji kao preventivno sredstvo protiv pjegavog tifusa. Isto tako zaključeno je da se održi sastanak sa partijskom organizacijom Štaba 4. KNOU divizije i raspravi o funkcionisanju Štaba u toku IV neprijateljeve ofanzive.

Donijeta je odluka da se 8. KNOU brigada čim prije uputi u Cazinsku krajinu i da pored borbenih zadataka težište brigade bude i politički rad i djelovanje u narodu, objašnjavajući na skupovima i konferencijama našu narodnooslobodilačku borbu, kao i stvaranje povoljne političke atmosfere za mobilizaciju novih boraca u brigadi i druge jedinice. U tom cilju dobio sam mandat da prema ocjeni političke situacije ponovo oformim u toku boravka brigade Okružni komitet KPJ za Bihać i Cazinsku krajinu od drugova koji se već nalaze u brigadi i da nakon učvršćenja situacije ostanemo tamo na radu. Pored mobilizacije ljudstva u brigadi treba razmotriti mogućnost osnivanja partizanskog odreda (još u toku boravka brigade) koji će poslije povratka brigade ostati da djeluje kao vojna jedinica. Naglašeno je još da prilikom dolaska na Cazinsku krajinu treba razmotriti situaciju vezanu za dezertiranje Huske Miljkovića sa grupom boraca u toku IV neprijateljeve ofanzive.

Sve ove zaključke prenio sam na sastanku partijske ćelije Štaba brigade. Vjerovali smo da ćemo tamo naći mnoge naše prijatelje i poznanike koji nas rado očekuju. Naš dolazak demantovaće neprijateljske glasine kao i glasine onih koji su samovoljno napustili brigadu — da je čitava brigada uništena i da je sve izginulo.

Dok su ovu odluku, u Štabu, o odlasku u Cazinsku krajinu dobro primili, malo ko je opet vjerovao da može uslijediti ponovna neprijateljeva ofanziva na oslobođenu teritoriju. U tome se krila opasnost naše nebudnosti u potrebi održavanja stalne borbene gotovosti.

Dramatičan sastanak održan je sa partijskom ćelijom Štaba brigade još dok smo se nalazili u Lušci-Palanci. Na sastanak je došao i Milinko Kušić, komesar 4. KNOU divizije, Veljo Stojnić, član Biroa Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i još neki. Diskusija se vodila oko uloge naše brigade u IV neprijateljevoj ofanzivi. Tadašnji komesar divizije je uputio teške i neobjektivne kritike na borbenost brigade, na ulogu Štaba, a posebno komandanta brigade. Ovaj stav proizišao je prije svega iz nepoznavanja situacije u brigadi, niti onog kako se brigada u toku ofanzive držala i borila. Ako se samo zna da je onako krhka i tek formirana jedinica morala da primi na sebe teret borbi već 20. januara 1943. godine sa jednom tj. 369. njemačkom divizijom brojno preko 15 puta jačom, da je potom poslije izlaska iz Podgrmeča morala prihvatiti borbu sa drugom tj. »Princ Eugen« SS divizijom i da je išla i vodila borbe u pravcu samo kako su joj davana naređenja — onda su se mogli izvući sasvim drugi zaključci od onih koje je komesar divizije iznosio na sastanku. Neumjesno je da sad detaljiziram diskusiju, jer je, prije svega, Milinko Kušić davno mrtav i nema mogućnosti da i on kaže ponovo svoju riječ, radi čega sam se mnogo dvoumio da li uopšte da i ovo pomenem, ali tvrdim da nisam ništa od onog što je činjenično iskrivio, što se može vidjeti i u dokumentu broj 17, tom IV, Zbornika koji sam već jednom citirao. Štabu i komandantu moglo se je možda prigovoriti da su ipak sporo organizirali jedinicu za prvih 20 dana od formiranja, što za ratno vrijeme nije mali rok, a posebno prigovoriti za odnose prema novopridošlim borcima koji su u brigadi bili u većini. Istina, i tu treba imati određenu mjeru, jer teškoće nisu bile male, pošto su mnogi borci po prvi put u životu zapucali na fašiste dolaskom u brigadu i nisu imali pravu predstavu o oružanoj borbi i o neprijateljskim vojnicima kada se s nima susretnu oči u oči. Zato je pravilno prilivatanje tih ljudi i konkretna pomoć bila od prvorazrednog značaja.

Usljedio je i sastanak divizijskog komiteta KPJ. Na sam dan održavanja sastanka desilo se neočekivano tragičan događaj. Komesar 4. KNOU divizije Milinko Kušić, teško bolestan od pjegavog tifusa, u bunilu i pri visokoj

temperaturi ubio se je iz svog vlastitog pištolja. Vijest o njegovoj pogibiji saopštio nam je pred sam sastanak drug Boško Siljegović, koji je zajedno sa Veljom Stojnićem došao na naš sastanak ispred Oblasnog komiteta. Prije toga, uoči pogibije Kušića otišao sam da posjetim bolesnog komesara divizije, koji je ležao u seoskoj kući u Majkić Japri. Imao je visoku temperaturu, što mu se i na očima vidjelo i buncao je kojekakve riječi. Svi smo bili tužni za poginulim komesarom divizije. Upoznao sam ga u septembru 1942. godine kad je komandovao bitkom na Jajce. Po naravi on me je najviše podsjećao na Sošu. Niko nije pretpostavljao da će nam i na ovakav način nestajati drugovi. A eto, izgubili smo ga neočekivano i sasvim olako. Bio je to za nas ogroman gubitak. . .

Na sastanku Divizijskog komiteta analizirana je detaljnije situacija u vezi IV neprijateljske ofanzive. To je bio drugi sastanak ovog Komiteta od njegovog formiranja, jer je prvi održan u drugačijem sastavu negdje početkom januara 1943. godine. Prvo se vodila diskusija o pitanjima koja su već pretresana i na sjednici Oblasnog komiteta o ocjeni vojnog i političkog stanja u toku i poslije IV neprijateljeve ofanzive sa posebnim osvrtom na ulogu 4. KNOU divizije u toj ofanzivi. Divizija je imala dosta poginulih, a isto tako lakše i teško ranjenih boraca, što je predstavljalo veliku teškoću za njihovo izlječenje uslijed ponovljenih agresivnih udara neprijateljevih jedinica na pojedine dijelove Podgrmeča. Sve jedinice u diviziji zahvatila je epidemija tifusa. Konstatovano je da je sve teže pitanje ishrane naših jedinica.

Prolaskom naše brigade kroz Podgrmeč cestom Lušci Palanka — Bosanska Krupa do Suvaje, Vranjske, Malog i Velikog Radića, preživljavali smo u sebi sve one strahote koje su se za svega 15—17 dana odigrale na Podgrmeču, kada su stradali i mnogobrojni njegovi stanovnici. Neki su bili zarobljeni i internirani, jedan broj je na licu mjesta bio masakriran i ubijen od okupatora, a veliki broj, onih, koji su se spasili, oboljeli su od promrzotina i tifusa. Još kad smo išli preko Jelašinovačkog polja upoznati smo i osjetili mnoge tegobe onih ljudi koji su bili mučeni i bolesni. Doznali smo, da je neprijatelj u Jelašinovcima ubio i masakrirao, preko 400 djece, žena i iznemoglih, bolesnih

staraca. Zapaljeno je više kuća u zaseoku Vružimčima na Miljevića Brdu i ubijeno nekoliko ljudi. Sa Milom Milančićem ocem zamjenika komandanta VI KNOUB Milančića Miljevića dogodila se prava drama, dostojna ovog naroda, ovog kraja i ove junačke porodice. Kao junaku iz bajke, bježeći na konju ispred njemačkih fašista Mili je iz rafala ubijen konj na kojem je jahao. I on je od tog plotuna bio ranjen. Fašistički strvinari osjetivši da je Mile pao sa konja, potrčali su da ga živa uhvate. Da im ne bi pao u ruke, Mile, najednom, svojim nožem koričnjakom, oduzima sebi život. Takvog su Mila našli smrznutog u snijegu ..

Milina snaha (žena Milančića) sa 6 nejakih unučadi izbjegla je u gradinu i skrila se kao vučica pod neku posječenu kladu, i tu na čiči zimi, sa zagrljenom djecom, grijući jedno drugo i skrivajući jedno drugo — proživjela najcrnju noć u životu.

I tako zaredom čujemo o zločinima i ogromnim stradanjima naroda Podgrmeča. Ovo svjedočanstvo i još mnogo toga ispričao je i napisao borac I bataljona VI KNOUB Milan Crnomarković »Krujo«. Hoćemo li ikad sve saznati, šta se desilo tih teških dana februara 1943. godine u Grmeč planini i u Podgrmečkom kraju? Prema nepotpunom izvještaju štaba II bosanskog korpusa od 28. juna 1943. godine na Podgrmeču je u toku IV neprijateljeve ofanzive ubijeno 3.370 stanovnika od čega u opštini Lušci Palanka 1.014, opštini Jasenica 711, opštini Bosanski Milanovac 381 u opštini Radić 296 i opštini Suvaja 296. »Zarobljeno« je (odvedeno u logore H. K.) 1.229 stanovnika. Promrzlo je 1.256 ljudi, žena i djece od čega samo iz Srpske Jasenice 597 i Srednjeg Dobovika 209. Nestalo je 409 ljudi i žena. Zna se da je u toku ovog neprijateljevog divljanja spaljeno preko 1.142 kuće od čega samo na opštini Rašće 598.¹⁸ Idući pomenutom cestom kojom je brigada krenula osjetili smo da su se svuda desili slični slučajevi.

Najzad, stigli smo na položaje prema neprijateljskom garnizonu u Bosanskoj Krupi. Jedinice su se rasporedile od Radića pa sve do Gornjih Petrovića. Naš 2. bataljon bio je u Baniji i operisao prema Cazinskoj krajini. Sa

¹⁸ Zbornik, tom IV, knjiga 14, dok. br. 92, str. 202, Arhiv Vojnoistorijskog instituta k. 11, reg. br. 54/1.

štabom smo još uvijek u kući Sime Opačića, bivšeg bankog vijećnika. Simo se odmah uključio 1941. godine u narodnooslobodilačku borbu, a u aprilu 1942. godine biran je za predsjednika Opštinskog NOO Suvaja. Neprijatelj je već prilikom našeg dolaska poduzimao napade na naše jedinice. Ovoga puta rano ujutro, pa kroz čitav dan trajale su ogorčene borbe od Radića do Gornjih Petrovića. Četiri aviona »pikavca«, kako smo ih nazivali, napali su Stab brigade i bombardovali ga. To je znak da negdje u blizini radi neprijateljeva špijunaža koja je ostala iza IV neprijateljske ofanzive.

Dvadeset petog marta izašao je prvi broj našeg lista »Borac sa Une«. Odštampan je na mašini i u više primeraka umnožen na šapirografu. Očekivali smo da će list biti dobro primljen u brigadi. Članovi Štaba brigade otišli su u bataljone da se održe sastanci i razmotri stanje u svakoj jedinici. Sutradan sam sa Enverom Redžićem krenuo na bihački srez, gdje se nalazio naš 1. bataljon. Bataljon je logorovao na Grabežu i držao je položaje više Ripačkog klanca prema Bihaću. Išli smo pješice preko Grmeča šumskim puteljkom i bez vodiča. Pred noć smo stigli u Grabež. Našli smo Stab bataljona. Nalazio se u nekoj lugaarskoj kući. Okolo je u selu malo kuća. Skoro sve su popaljene. Tako je sve do Ripačkog klanca. Vidje se samo kosturi kuća. U štabu smo našli Savu Kesara, Ratka Novakovića i Rahmiju Kadenića. Tifus je i ovdje u bataljonu počeo uzimati maha. Ratka su sutradan odveli u Kestenovac na liječenje. Rahmija je već obolio ali se drži na nogama. Ima visoku temperaturu i hvata ga groznica da se sav tresе od nje. Enver najednom dobi temperaturu. I njega smo poslali vodičem u sela Strpce i Kestenovac na lijevoj obali Une prema Lici. Temperatura mu se sve više povećavala. Dao sam mu moje ćebe da ga pokriju da ne bi promrzao u putu.

U Gorijevcu sretah nekoliko porodica izbjeglih u januaru iz Bihaća. Drago mi je što ih vidim, ali su oni u očajnom stanju. Tifus hara među njima. Osjeća se velika

nestašica hrane. Oni koji su prebolovali tifus i ostali živi, jeli bi mnogo i traže hrane, ali je nema dovoljno. Ni NOO se dovoljno ne snalaze u tome. Traže od mene da im pomognem da se koliko-toliko snabdiju onim najnužnijim. »Daj nam bar droba i crijeva da skuvamo pa da jedemo«, reče mi Hasan Ibrahimpašić, otac Maše Ibrahimpašića, jednog od komesara bataljona u našoj brigadi.

Dvadeset sedmog januara održali smo partijski sastanak štapske ćelije. Oni su već vojnom linijom dobili naređenje o pripremi bataljona za odlazak u Cazinsku krajinu. Sada smo na istom tom zadatku razgovarali na partijskom sastanku. Diskusija se vodila prvo o stanju u bataljonu. Bataljon je ponovo popunjen novim borcima iz područnog rasformiranog bataljona. Tu je došao samo jedan dio boraca. Problemi su i dalje odjeća i obuća boraca. Osjećalo se da i ishrana postaje sve više problem. Sela su na ovom dijelu sreza opljačkana. Mnogi magacini žita uništeni su u ofanzivi. Ono hrane što je ostalo još sakriveno kod seljaka vrlo malo je za sve. Zato se veoma racionalno mora štedjeti. Mesa vrlo često nemamo. Borci jedu toplu vodu prokuhanu sa nekoliko kilograma kukuruznog brašna. Pa kad se i do mile volje najedemo, zapravo napijemo, sve protrči kroz organizam za vrlo kratko vrijeme. A momci, mladi, zdravi, na vazduhu, jagnje bi svako pojeo. Vidi se da su im i oči gladne. Pored svega i tom će se nekako problemu preodoljeti. Ali tifus... Svaki dan vode ili nose po nekoliko boraca iz bataljona u ambulante na liječenje. Sklanjamo ih u obližnje kuće. To borci najviše žele. Neće nikako da se mnogo udaljuju od svoje jedinice. A mi opet znamo da ćemo samo za nekoliko dana krenuti na dugi put preko Like i Korduna za Cazinsku krajinu. Stoga sve teže tifusne bolesnike šaljemo preko Une u Kestenovac i Štrpce. Tamo ih se već dosta nalazi.

Nakon nekoliko dana krenuo sam sa 1. bataljonom prema Lici. Dok sam se nalazio na terenu bihačkog sreza bataljon je vodio borbe svaki dan. Tako je bilo i prilikom odlaska. Krenuli smo preko Teočaka. U Vrtoču smo napravili zasjedu snažnoj koloni esesovaca koji su iz Bihaća prodirali ponovo prema Bosanskom Petrovcu. Čovjek

vjerovatno ne može ni da nabroji koliko su puta ovom cestom, od ustanka do danas, prodirale neprijateljske kolone prema Bosanskom Petrovcu i »osvajale« 200—500 metara uz cestu misleći da su nas nadvladali. Ali čim bi oni nadmoćnim snagama prošli izubijani i izranjavani, mi bi opet postali gospodari svog prostora. Ovog puta sudar na jednom proplanku iza raskršća bio je vrlo žestok. Naš bataljon je sasuo na kolonu sve što smo imali od ubojitog oružja i nanijeli smo im gubitke. Kolona je zastala. Pripremljena je i artiljerija da nas tuče. Mi smo poslije tog kraćeg okršaja odstupili prema Bjelaju. Prošli smo kroz to naše divno selo. Ljudi su bili malo zabrinuti, ali mogao bih tvrditi, nezaplašeni. Oguglali su oni već na sve vatromete .

Poslije malog zastanka krenusmo za Stenjane, zatim niz veliku strminu preko Unca, a potom kamenitim usponom ispod Starog grada i kroz pusti grad Kulen Vakuf. Noć je. Popaljene kuće u gradu štrče i ovdje kao strašila iz bajki. I tužno djeluju na svakog ko tuda prođe. U gradu niko ne živi. I ovuda prolaze izgleda samo kolone naoružanih ljudi. Velika kolona umornih i pospanih boraca oteгла se. Sa obe strane rijeke preko rijeke Une, preko jednog improvizovanog mosta. Ovo je selo Klisa, uzviknu sav od veselja jedan borac iz bataljona. To je moje selo! Ali i ovo selo najvećim djelom je pusto. Ne znam da li je taj borac našao ikog svog u selu... Maršujući i teturajući kroz noć napokon stigismo u selo Bosanske Strpce na lijevoj obali Une.

Nakon nekoliko dana stigli su 3. i 4. bataljon sa Štabom brigade i u Strpcima se pripremali za dalji put. Ali kako smo stigli u ova sela stalno nam se osipalo ljudstvo iz brigade. Epidemija pjegavog tifusa dostigla je kulminaciju. Svakog dana po 10, 20 boraca padalo je u komu od temperature. Seoske kuće Kestenovca i Strpca postale su bolnice. Referent saniteta, Bukić, koji je po zanimanju bio frizer nije znao ništa da pomogne bolesnicima. Bio je i bolničar Pero, koji je nešto mogao da pomogne. Ali lijekova, pa čak ni aspirina nije bilo. Imali smo svega dva toplomjera za mjerenje temperature. Ne znam tačno koliko je bilo bolesnika u ovim selima, ali sigurno nije manje od stotine.

Ovdje je stigla i druga grupa preboljelih od tifusa, ali djelimično izlječenih bolesnika koji su bili na Podgrmeču, i oni su se jedva kretali u hodu. Bilo ih je oko 50 i mi smo ih prebacili u Kestenovac da ne bi upali u neku ponovnu ofanzivu neprijatelja na Grmeč. Ali, bolest je i mene nadjačala. Poslije prve jutarnje temperature upućen sam volovskim kolima u bolnicu i samo upamtio ono što sam pri dolasku vidio. Vidio sam ponovo bolesnog Suljana Suljića iz Ljusine kod Otoke. I sa njime prozborio nekoliko riječi. To je bio i poslednji razgovor sa poznanikom i prijateljem moga oca, jer je on uskoro podlegao od bolesti. Bio je čestit čovjek i od prvih dana opredjelio se za narodnooslobodilački pokret. U seoskim kućama u Kestenovcu zatekao sam i već su ležali Ratko Novaković, politkom 1. bataljona, Redžo Terzić, politkom 3. bataljona, Ferid Dedić, obavještajni oficir 8. KNOU brigade, Hakija Pozderac, politkom Prateće čete, Avdo Ćuk, politkom 8. KNOU brigade, Juraj Marek, član Politodjela 8. KNOU brigade i mnogi drugi. Pao sam u tešku komu, sa temperaturom od 41,5 stepeni. Ležali smo na zemljanom podu pokrivenom lišćem. Torba je služila kao jastuk uzglavak i samo jedno ćebe koje sam donio sa sobom kao pokrivač. Ne znam kojeg sam dana ponovo progledao i prvo ugledao planinu Lupinu kako se zeleni od mladog prolistalog drveća.

Doživjeli smo u pola noći veliku uzbunu... Najavljuju da može doći do napada četnika na nas. Sve to kao u bunilu čujemo. Dovode volovska kola i toware nas nepokretne. . . Ponovo nas vraćaju u sobu. Prošla je opasnost. Od četnika nije bilo ni traga. Samo je neko napravio nepotrebnu uzbunu. Ipak, sutradan nas opet voze kolima preko Kamenskog u bolnicu Bijele Potoke u planini Plješevici. Tamo je u šumi sagrađena velika bolnica Glavnog štaba Hrvatske. Na putu do bolnice nadleću nas i tuku neprijateljski avioni, ali bez uspjeha.

Svi se bolesnici nekako oporavljaju, ali Avdo Ćuk i ja vrlo teško. Ogluvili smo i još nepokretni. Ujutro rano začusmo tešku eksploziju. Doznasmo da je do eksplozije došlo u vojnoj radionici koja je isto tako, u blizini, u šumi smještena. Prilikom demontiranja avionske bombe poginuli su neki radnici. Među teško ranjenima nalazio se rad-

nik iz Ljubije naš Antun Fajter. Mili Ljubičiću i Jusufu Lipovači, koji su se tu nalazili, srećom nije se ništa dogodilo.

Zbog dolaska velikog broja teških ranjenika sa poslednjih akcija ličkih jedinica donijeta je odluka da se mene i Avdu uputi kao rekonvalescente u selo Donji Babin Potok, jer su posljedice na nama ostale vrlo velike.

Smjestiše nas u seosku kuću građenu od polovnjača drveta. Imala je svega jednu veliku sobu. Na spratu je bila tavanica i mala soba za spavanje. Tu je sa nama ostala vlasnica kuće.

Ujutro kad smo stigli tu smo već zatekli Dušanku Končar, Dragu Voslića, Nikolu Bilića, Envera Redžića i još neke. U ovom selu smješteno nas je bilo možda oko 30. Smještaj u toj našoj sobi bili su ležajevi na palačama sa slamom, prostiračima (čaršavi) i pokrivačima. Spavali smo jedno do drugog. Većina nas nije izlazila iz ovih prostorija jer na nogama nismo mogli hodati — puzali smo.

Hranili su nas izvanredno. Za ove prilike prava gozba. Poslije oslobođenja Otočca zaplijenjeno je mnogo namirnica i to vrlo kvalitetnih. Ličani su svu tu najbolju hranu poslali prije svega bolnicama. Prvi put smo ovdje jeli neka jela koja smo već odavno bili zaboravili. Ovu gostoljubivost i ovakav naš prihvat neću nikada zaboraviti. Dugujem stalnu zahvalnost drugovima iz Like za brigu oko našeg brzog ozdravljenja.

Cjelokupnu brigu oko snabdijevanja i liječenja organizirala je Lička komanda područja koja se nalazila u neposrednoj blizini našeg bivaka.

Koliko se sjećam i sjedište OK KPH za Liku bilo je vrlo blizu Komande područja. Tu sam se sreo sa drugovima Jakovom Blaževićem i Milom Počućom koji su nas posjećivali. Milu sam poznavao još iz vremena našeg boravka u Bihaću. Tih, skroman i veoma razborit u svakom susretu i razgovoru, Mile je tada došao u Bihać u naš Okružni komitet i sporazumio se sa nama da partijska organizacija Ličkog Petrovog Sela i okolnih najbližih ličkih sela bude pod neposrednijim rukovodstvom našeg Okružnog komiteta.

A onda neočekivano ponovni šok. Legli smo kao i svaku večer da spavamo. Sve se utišalo i noć je odmicala.

Odjednom budi me moja supruga Berka. Naglas je povikala da se probudim. »Ustajte, mi se gušimo«. Vidim dim na sve strane. Plamen. Plamen više nas i oko nas. Gori i pucketaju daske i grede. Uzbuna je. Neko naglo otvori vrata kuće. Plamen je sada naglo pojačao sve bliže vratima. Od stvari uzima se samo ono što se može rukom ponijeti. Ja i Avdo ne možemo ništa ponijeti. Ne možemo ni da ustanemo... Vika odzvanja... Požurite, požurite... Većina je izbjegla iz kuće. Mi napokon posljednji izlazimo. Iza nas uskoro se srušila sva izgorjela građevina. Sve je žar, plamen i dim.

Najednom ostasmo na ledini. Nešto ležaja što se uspjelo spasiti dali su nama najtežima da se umotamo u pokrivače. Ostali su smešteni u obližnje kuće da dočekaju jutro. Uskoro su stigli drugovi iz Komande mjesta i Komande područja. Već u podne bili smo smješteni. Čak smo imali ležajeve sa drvenim krevetima. Bili smo u jednoj velikoj kući koja je imala zidani štednjak i sve drugo neophodno za našu ishranu i oporavak.

Uskoro sve se normalizovalo. Pod mojim pritiskom odobren mi je odlazak u Glavni štab Hrvatske u Bijele Potoke. Dobio sam i kola do Korenice za taj put. Krenuh rano ujutro. Možda je to bilo početkom juna mjeseca. Pred noć stigismo u Bijele Potoke. Smjestiše nas u jednoj sobi od bolnice. Sutradan sam bio u Glavnom štabu Hrvatske kod Srećka Manole. On je komesar Štaba. Dao mi je informacije o 8. KNOUB i mjestu gdje se ona nalazi. Dao mi je propusnicu za put. Srdačno me primio. Tada se je brigada nalazila u blizini Slunja. I ako uskoro krenemo po mišljenju Manole, tamo ćemo je moći naći. Po onom što sam iz tih razgovora mogao zaključiti ustanovio sam da je naša brigada mnogo više bila angažovana u akcijama koje su izvodile jedinice u Hrvatskoj, nego u oružanim akcijama i aktivnostima u Cazinskoj krajini, zbog čega je zapravo Brigada bila posebno na ovaj teren i upućena. Brigada je ušla i u sastav Unske operativne grupe. Sve sam ovo primio kao informaciju i nisam o mom ličnom mišljenju diskutovao sa Manolom, jer je trebalo ove konstatacije prije svega potvrditi kad budem došao u brigadu, pomno sve analizirati, pa onda izvući zaključak.

*

Poslije sastanka Oblasnog komiteta u Tuk Bobiji nisam do dolaska u Glavni štab Hrvatske ništa čuo o borbama glavne grupacije NOV i POJ pod direktnom komandom Vrhovnog komandanta druga Tita. Sada je u susretu sa Manolom bilo riječi i o tome. Tokom razgovora o situaciji i borbama jedinica Manola mi je rekao da je prilikom razmjene zarobljenika sa Njemcima došlo do razgovora u kojem su nam oni nudili primirje na određeno vrijeme pod uslovom da mi dozvolimo neometen prolaz njihovih trupa za dalmatinske luke preko kojih bi se prebacivale trupe za Afriku. U to vrijeme u Africi su vođene borbe kod El — Alameina. Rekao mi je i to da drug Tito nije htio da čuje za takve nagodbe, pa su iste odbijene.

Najzad, krenuo sam iz sela Donji Babin Potok za Brigadu. Put nas je vodio preko Plitvica — Sertića poljane — do Plaškog. Krenuli smo ujutro pozdravivši se sa drugovima koji su ostali Enverom Redžićem, Avdom Čukom, Dragom Voslićem, Dušankom Končar i dr. Iz Komande mjesta dobili smo kola koja su nas vozila navedenim putem. Niko od pomenutih drugova, a ni iz Komande mjesta, nisu nam rekli da je put kojim mi krećemo vrlo opasan po bezbjednost, da na tom putu kroz planinu Kapelu presreću četnici i ubijaju partizane. Išli smo potpuno u nepoznato, misleći da je put kao kod nas na Podgrmeću slobodan za prolaz. Srećom, putujući cijeli dan i čak svraćajući u neka sela (Saborski) stigao sam u Stab partizanske zone u Plaški tek pred samu noć. Tamo sam, opet na sreću, našao mog zemljaka rodom iz Bosanskog Novog, obavještajnog oficira Zone Franju Moleka. Franjo je bio prije rata učitelj. Smatralo se da pripada naprednoj srednjoškolskoj omladini. Poslije aprilskog sloma bio je jedno vrijeme domobranski oficir. Kao takav prešao je već 1942. godine u partizane. Sada vrši vrlo odgovornu dužnost u Štabu zone. Odlično nas je prihvatio, ugostio i dao nam pratnju na putu do naše Brigade. U Zbjegu kod Slunja našli smo Brigadu 5. juna 1943. godine, tačno 52 dana od kada sam je zbog bolesti napustio. Obradovao sam se ponovnom dolasku. To znači konačno zdrav. Zatekao zarobljene domobrane i 4 zarobljena

žandarma. .. Bistra voda Mrežnice što se rasprskivala preko malih seoskih mlinova, činila je ovo boravište Brigade veoma ugodnim.

Poslije dva tri dana krenuli smo po kiši i vrlo lošem vremenu prema Petrovoj Gori.

Naš odlazak u Cazinsku krajinu imao je itekako značaja po dalji razvitak NOP-a na ovom terenu. Prije svega razbijena je propaganda neprijatelja da su naše jedinice uništene u IV neprijateljevoj ofanzivi, da je sve propalo i izginulo, pa i borci iz Bihaća, Velike Kladuše i Cazina koji su se nalazili u 8. KNOUB. Oni su sada kad su došli u svoj rodni kraj obišli svoje domove i rođake te lično demantovali sve neprijateljeve laži. Dolazak u svoj kraj za sve njih mnogo je značio. Oni su se lakše privikavali životu i Brigadi i nekako se sigurnije osjećali u akcijama u kraju koji još iz detinjstva poznaju.

Iako nije došlo do značajnije ponovne popune Brigade novim borcima, ipak je učinjen još jedan korak unaprijed, u odnosima sa narodom ovoga kraja. Nasuprot onom stanju koje je bilo kada se 3. bataljon u septembru mjesecu 1942. poslije zauzeća Cazina povraćao u Podgrmeč, sada je stanje sasvim drukčije. Brigada je mogla da prolazi kroz pojedina sela a da ne bude napadnuta od bilo kakvih snaga i da bude ugošćena od seljaka. U kontaktu sa narodom iz sela kroz koje je prolazila brigada obavješteni smo o zvjerstvima okupatora i ustaša koja su oni počinili u IV ofanzivi. Nijemci i ustaše bili su bijesni na Muslimane i Hrvate koji su se aktivno angažovali u političkom radu za vrijeme našeg boravka — novembra, decembra 1942. i januara mjeseca 1943. godine. Pokušali su da u korjenu zatru one političke snage koje su bile kao naš oslon za poslove na oslobođenoj teritoriji. Surovi su bili u obračunu sa ljudima. Vršili su hapšenja, tuče i ispitivanja desetine ljudi u Velikoj Kladuši, Cazinu i Bihaću. Streljali su po kratkom postupku naprečac — hodžu Smaila. Buljubašića, predsjednika NOO Vrnograč i jednog od veoma poštovanih i uglednih ljudi na sreću. Ubili su Alu Elezovića predsjednika opštinskog NOO Vrnograč i Mustafu Ikanovića, Osmana Ikanovića i Sulju Kutuzovića. U Bihaću su ubili Jozu Marčetića, odbornika

gradskog NOO i Ibrahima Sadikovića iz Bihaća. U Izačiću su ubili 7 članova NOO i omladinaca. Sedamnaest Muslimana Vrnograča otjerali su u koncentracioni logor Sajmište u Beograd od kojih je 13 u tom stratištu i poginulo. Ali pored sveg tog terora, šikaniranja i svih mogućih strahova, oni nisu mogli spriječiti čestite ljude u selima Cazinske krajine da na najbolje mogući način prihvate i nahrane mnogobrojne izbjeglice iz Banije i Podgrmeča. Oni su bježeći ispred terora do zuba naoružanih njemačkih fašista i ustaša iz sniježnog zbjega u Grmeč planini — našli ovdje spasonosni zaklon i toplo ognjište. Duboko su ostale brazde bratstva i jedinstva koje su Tito, mnogobrojni rukovodioci našeg Pokreta, komunisti i rodoljubi našeg okruga zaorali u doba »Bihačke Republike«... .

Treba zato istaći da mi za vrijeme ponovnog boravka sa Brigadom u Cazinskoj krajinu nismo u potpunosti iskoristili raspoloženje koje je ostalo iza nas kada smo u IV neprijateljevoj ofanzivi napustili ovaj teren. Od tog vremena prošlo je nešto više od tri i po mjeseca kada smo se ponovo vratili u Cazinsku krajinu. Ni Stab Unske operativne grupe, a ni Stab 8. KNOUB nisu vodili računa uopšte o našoj dugoročnijoj politici na ovom regionu. Više se povodilo za pojedinačnim akcijama, raztrzavajući i umarajući jedinice stalnim marševima i često nepripremljenim i nekoordiniranim akcijama. Radi toga neke akcije morale su da se završe sa neuspjehom, kao ona u Bučici pa i druge. Tako se i moglo desiti da bataljoni djeluju odvojeno, da nijednom naša Brigada nije vodila brigadnu bitku, a posebno da se Brigada nije duže zadržavala u selima Cazinske krajine, branila ta sela od prodora neprijateljskih vojnika i vodila borbe protiv neprijateljskih snaga, razbijajući strah i stvarajući sigurnost kod našeg naroda.

Borcima brigade treba odati pohvale i svaka priznanja. Oni su, izvršavajući taj zadatak, najubjedljivije dokazali time što su za ovo vrijeme dali dragocene živote 13 poginulih i 38 ranjenih drugova i drugarica. Ljudi su

bili toliko moralno jaki, da su sve nevolje i teškoće podnosili i junački nadjačavali.

Vremena nije još mnogo preostalo do našeg povratka u Podgrmeč. Saopštena nam je izričita naredba Štaba 5. korpusa da se Brigada bezuvjetno mora povratiti nazad preko Une u Bosansku krajinu. Poslije nekoliko partijskih sastanaka Politodjela, Štaba brigade i u bataljonima, zaključili smo da se na osnovu ovlaštenja Oblasnog komiteta formira Sreski komitet KPJ za Cazin i Veliku Kladušu, koji će ostati na terenu prilikom našeg povratka. Isto tako zaključeno je da se Štabu 5. korpusa predloži osnivanje Cazinskog partizanskog NOP odreda. U Komitet su ušli: Ale Terzić, sekretar, i članovi: Hakija Pozderac, Pero Gazibara i Esad Berberović. Ovaj Komitet nastaviće dalje uspješan rad na terenu. Posljednjeg dana juna stigli smo ponovo u Podgrmeč, u našu Veliku Ruišku.

Dvanaestog avgusta napustio sam Brigadu u Ribniku i otišao na rad u Stab 6. KNOUB kao zamjenik političkog komesara Brigade. Bilo mi je žao što odlazim iz ove jedinice za koju me vežu mnoge drage i teške uspomene.

Odlazeći iz brigade bio sam u uvjerenju da je ona za relativno kratko vrijeme izrasla i stasala u dobro organizovanu, samostalnu, sposobnu i značajnu vojnu jedinicu — ravnu svim ranije osnovanim udarnim brigadama. Bori naše brigade a posebno vojni i politički kadar, stoički i stameno podnijeli su i izdržali sva iskušenja, najteže krize i trenutke koji su ih pratili od prvih dana formiranja. Ona se kroz teške borbe, duge marševe i neprospavane noći morala u hodu prestrojavati.

Najteža iskušenja za brigadu bila su i prošla. Pred Osmom brigadom otvorili su se svjetli vidici novih uspješnih bojeva i velikih pobjeda. U srcu sam zaželio da tako bude.

HAIKO KAPETANOVIC

O PARTIJSKO-POLITICKOJ AKTIVNOSTI U OSLOBOĐENOM BIHAĆU (4. XI 1942 — 28. I 1943)

Oslobođenje Bihaća i Bihaćko-cazinske krajine početkom novembra 1942. godine predstavljalo je odlučujuću prodor snaga narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije u ovo područje. Bihać je u tom periodu postao središte, iz kojeg je ostvarivan taj prodor. Razumije se da je već samo oslobođenje Bihaća i velikog područja u Bosni i Hrvatskoj znatno uticalo na mijenjanje političke situacije u bihaćkom srezu. Ono je omogućilo da dođu do izražaja one snage u gradu i okolici koje su u toku okupacije moralno stajale na pozicijama borbe protiv okupatora i ustaša. Ono je, takođe, omogućilo da se u muslimanskom i hrvatskom seljaštvu otvore, odnosno ojačaju procesi koji će dovesti do njihovog postepenog uključivanja i aktiviranja u narodnooslobodilačkoj borbi. Tako je oslobođenje Bihaća pružilo nove mogućnosti za razvijanje i jačanje bratstva Srba, Muslimana i Hrvata u svim oblicima koje je otkrila i neprekidno otkrivala narodnooslobodilačka borba. Prvih dana poslije oslobođenja grada znatan dio omladine odmah se javio u vojsku ili uključio u aktivan rad. Ali, bilo je teškoća kod jednog dijela građana oko njihovog uključivanja u NOP zbog okupatorsko-ustaške propagande protiv partizana. Međutim, uspješan razvoj NOP-a u zemlji, koji se temeljio na sistemat-skoj političkoj i organizacionoj aktivnosti KPJ, a naročito velika pobjeda NOV ostvarena oslobođenjem Bihaća kao najblistaviji rezultat toga razvoja, i ovdje su sve više sužavali prostor fašističkoj propagandi protiv narodnooslobodilačke borbe. Sto se, pak, u narodnooslobodilački pokret, u njegove oružane formacije, u tromjesečnom razdoblju njegovog prvog oslobođenja nisu masovno slile narodne snage Bihaća i njegovog područja, kako se to realno moglo pretpostaviti i očekivati, objašnjava se izvjesnim lošim pojavama, kao što su slučajevi pljačke i samovlašća, čiji su nosioci bili pojedini pripadnici naših jedinica i pojedini seljaci iz pozadine. Ovi bi se postupci sigurno teže odrazili na odnos građana Bihaća prema narodnooslobodilačkom pokretu da nije bilo hitne i energič-